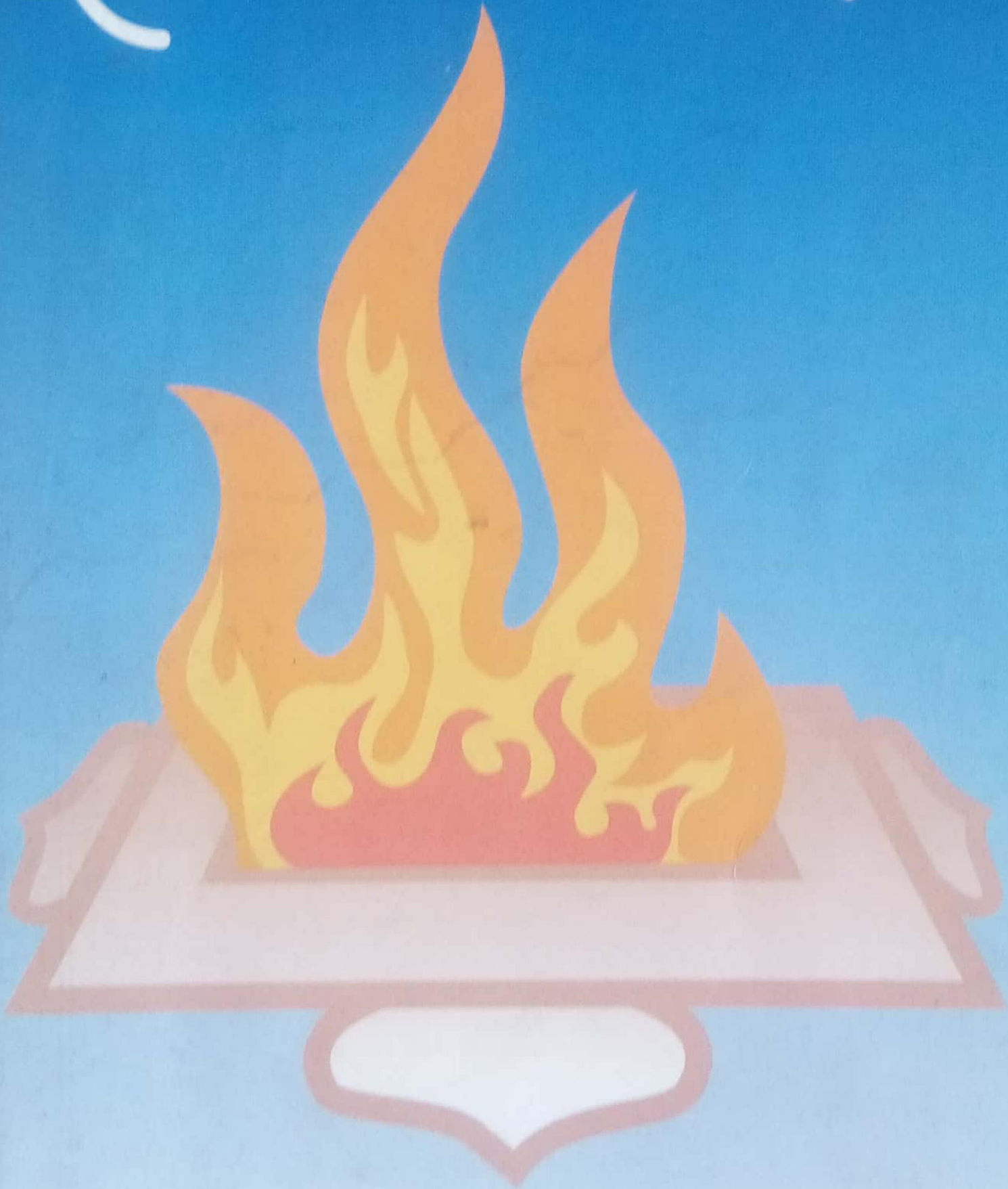

होम-निर्देशः

डा. नरेशमान बज्राचार्य

“सर्व प्रकारं जगतो हिताय” प्रकाशकिय

नेपालको बौद्ध समाजमा धर्म गुरुको सामाजिक मान्यता प्राप्त गरेका शाक्य एवं वज्राचार्यहरूले सम्बन्धित विषयमा शिक्षित भएदेखि स्वतः यथार्थ रूपमा बौद्धधर्मको प्रचार हुन्दै जजमानहरू धर्मबाट लाभान्वित हुनजाने, धर्म-संस्कृतिको संरक्षण हुने, स्व-प्रतिष्ठामा वृद्धि हुने र आर्थिक उन्नति समेत हुने ठहर अनुरूप बौद्धधर्मसम्बन्धि औपचारिक वा अनौपचारिकरूपमा अध्ययन एवं अनुसन्धान गर्ने गराउने तथा यस सम्बन्धि स्तरीय अनुसन्धात्मक लेख, रचना तथा ग्रन्थ प्रकाशनको व्यवस्थापन गर्ने मूल उद्देश्य लिई २०५४ सालमा “त्रिरत्न कोष” को स्थापना भएको हो। सो उद्देश्य अनुरूप “वर्दीरत्नकृतभाष्योपेतः नागार्जुनपादविरचितः धर्मसंग्रहः प्रथमो भाग” प्रकाशित भैसकेको छ।

नेपालको बौद्धधर्ममा होम विधि एउटा प्रमुख अङ्गको रूपमा रहेको छ। नेपालको बौद्धधर्म परम्परा अनुसार लौकिक देखि लोकोत्तर कर्मसम्मको पूजा वा कार्यसम्पादन गर्दा होम गरिन्छ। त्यति मात्र होइन नेपालमण्डलको प्रत्येक विहारमा स्थायी रूपमा यज्ञकुण्ड पनि स्थापना भइराखेको छ। यी तथ्यहरूको अध्ययनबाट नेपालको बौद्धधर्ममा होमलाई उच्च स्थान दिइएको पुष्टि हुन्छ।

होम विधि सम्बन्धमा यस कोषका सूत्राधार एवं श्रद्धेय गुरू डा. नरेशमान वज्राचार्यज्यूले जेजिओ, नेपालको लघु अनुसन्धान परियोजना अन्तर्गत “श्रीसवरोदयतन्त्रको आधारमा “होम क्रियाको एक अध्ययन” विषयमा शोधकार्य सम्पन्न गर्नुभएको थियो। उक्त शोध कार्यलाई “होम निर्देशः” नामक ग्रन्थको रूपमा त्रिरत्न प्रकाशनको दोस्रो प्रस्तुतिको रूपमा पाठक सामु प्रस्तुत गरिएको छ।

प्रस्तुत ग्रन्थमा होमको प्रकार, अग्निकुण्डको नाम, निर्माण विधि, अग्नि आवाहन विधि, होमको फल, अग्निकुण्डको शुभ र अशुभ निमित्त र त्यसको फल यज्ञ सामाग्रीका साथै विभिन्न प्रकारका अग्निकुण्डहरूको चित्रहरू पनि समाहित भएको छ। यस ग्रन्थको अध्ययनबाट नेपालको बौद्ध धर्ममा यज्ञको महत्त्वका साथ साथै यसको सांस्कृतिक दार्शनिक पक्षका बारेमा पनि पाठकवर्गलाई जानकारी प्राप्त हुने आशा लिएको छ।

मैत्रीपुर महाविहार (क्वा: वहा) का सुरज वज्राचार्य लगायत स-परिवारले आफ्ना दिवंगत पिता चन्द्ररत्न वज्राचार्यको गृणानुस्मृति गर्दै दाताको रूपमा यस ग्रन्थको प्रकाशन गर्न आर्थिक भार व्यहोर्नु भएकोमा त्रिरत्न प्रकाशनको तर्फबाट उहाँहरू प्रति आभार व्यक्त गर्दै दिवंगत चन्द्ररत्न वज्राचार्यको सुखावती भूवनमा वास होस भन्ने कामना गर्दछ । यस ग्रन्थका लेखक श्रद्धेय गुरू डा. नरेशमान वज्राचार्य प्रति पनि कृतज्ञताजापन गर्दछ । होम क्रियाको विषयमा अनुसन्धान गराउने जेजिओ, नेपाल प्रति पनि आभार व्यक्त गर्दै यस ग्रन्थ तयार गर्न सहयोग गर्नुहुने श्री पुष्परत्न शाक्य र श्री महेशमान वज्राचार्यलाई पनि धन्यवादजापन गर्दछ ।

अन्तमा यस प्रकाशनबाट नेपालको बौद्धधर्ममा होम विधि सम्बन्धि अनभिज्ञताको निराकरण हुन सक्छ भन्ने आशा गरिएको छ । साथै यस प्रकाशित ग्रन्थको विक्री वितरणबाट भविष्यमा पुनः अर्को ग्रन्थ प्रकाशित गर्दै जाने उद्देश्य रहेको छ ।

नं. सं. ११२६ गुलागा एकादशी

धर्म सुन्दर बज्राचार्य

सचिव

त्रिरत्न प्रकाशन

त्रिरत्न कोष, काठमाडौं

दाताको मन्तव्य

भगवान बुद्धले भन्नुभए जस्तै “संसार अनिन्य छ ।” जन्म भएपछि अवश्यमैव एकादिन मरण हुन्छ । मैत्रीपुर महाविहार (क्वा: वहा) को वज्राचार्यकुलमा वि.सं. १९९६ मा जन्मनु भएका हाम्रा पूज्यनीय पिता चन्द्र रत्न वज्राचार्यले हाम्रा पूज्यनीय माता दिल्लीमाया वज्राचार्य (वि.सं. १९९६-वि.सं. २०४५) को मृत्यु पछि आमाको स्नेहको कमी महसुस नहुने गरी दिदीहरू मिनर्भा वज्राचार्य, विनर्भा वज्राचार्य, म र भाई सुजन वज्राचार्यलाई वढाउनु भयो, हुर्काउनु भयो र आफ्नो खुट्टामा उभिन समर्थवान बनाउनु भयो । हाम्रा माताको मृत्यु पछि, उहाँको स्मृतिमा हाम्रा पिताले नेपालको बौद्ध धर्म अनुसार दैनिक रूपमा पूजा गरिने पूष्पादि पूजाको वाक्य सहितको “गुरुमण्डल व त्रिसमाधि” नामक ग्रन्थ प्रकाशित गरि धर्म-दान गर्नुभयो ।

हामीले हाम्रा पितालाई एक धार्मिक पुरूषका साथ साथै कुशल अभिभावको रूपमा पाएका छौं । हाम्रा पिताले पनि हामी चार सन्तानहरूलाई ८७ वर्षकी वृद्धा हाम्रा वज्र्यै मिश्री माया वज्राचार्यको जिम्मामा सुम्पि वि.सं. २०६२ भाद्र २४ गते दिवंगत हुनुभयो ।

हाम्रा पिता दिवंगत भएको वार्षिक पुण्यतिथिमा उहाँको गुणानुस्मृतिमा एक पुस्तक प्रकाशित गर्ने स-परिवारको निर्णय भयो । लामो समयसम्म विदेशमा बसी बौद्धधर्ममा नै उच्चशिक्षा हासिल गर्नुभएका बौद्ध विद्वान डा. नरेशमान वज्राचार्यसँग पिताको स्मृतिमा एक पुस्तक प्रकाशित गर्ने स-परिवारको इच्छा गरेको कुरा अनुरोध गरे । उहाँले सहर्ष स्वीकार गरी, आफूले २०६१ सालमा जेजिओ नेपालको लघु अनुसन्धान परियोजना अन्तर्गत “होम क्रियाको एक अध्ययन” विषयमा शोधकार्य गरेकोलाई नै ग्रन्थको रूपमा प्रकाशित गर्नको लागि स्विकृति दिनुभयो ।

बौद्ध विद्वान डा. नरेशमान वज्राचार्यले “श्रीसंवरोदयतन्त्रको आधारमा होम क्रियाको एक अध्ययन” विषयमा गर्नुभएको शोधकार्यलाई नै पुस्तकको रूपमा प्रकाशन गर्न पाउँदा हामी स-परिवार गौरवान्वित भएका छौं । नेपाली भाषामा लेखिएको यस पुस्तकले नेपालको बौद्धधर्ममा होमविधिलाई उच्चस्थान दिइएको बारे जानकारी प्राप्त हुने आशा गर्दछौं । यस पुस्तक प्रकाशनबाट गुरु

वज्राचार्यज्यूहरू, जजमानहरू, नेपालको बौद्धधर्म तथा संस्कृतिका अध्येता तथा विद्वानवर्गहरूलाई पनि लाभान्वित हुने अभिलाषा लिएका छौं ।

यस पुस्तकका रचनाकार डा. नरेशमान वज्राचार्यज्यूलाई कृतज्ञताज্ঞापन गर्दछौं । यसरी नै जेजिओ, नेपालप्रति पनि आभारी छौं । नेपालको बौद्धधर्म सम्बन्धि शोध अनुसन्धान गरी, गन्ध प्रकाशन गर्दै जाने मूल उद्देश्य अनुरूप स्थापित “त्रिरत्न प्रकाशन” ले यस पुस्तकको प्रकाशनको दायित्व पूरा गरि दिएकोमा आभारी छौं । साथै छोटो समयमा नै पुस्तकको रूप दिने प्रेस परिवारलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं ।

ने. सं. १९२६ गुंलागा एकादशी

सुरज रत्न बज्राचार्य

तथा

स-परिवार

मैत्रीपुर महाविहार (क्वा: वहा)

भूमिका

मानवजाति जब अग्नि सग प्रत्यक्ष भए र अग्निलाई उर्जाको रूपमा चिने तब उनको जीवन शैलीमा ठूलो परिवर्तन एवं प्रगति आए । मानवजीवन शैली परिष्कृत हुँदै गए, सुसंस्कृत हुँदै आए । अग्नि संस्कृति (Fire-Culture) मानव जीवनको एक अभिन्न अंगको रूपमा स्थापित हुन पुगे ।

मानवजातिको आदिम युगमा चर्म चक्षुले देखिने अग्निको अध्ययन गरेर त्यसको प्रयोगबाट मानवजीवनलाई केहि हदसम्म सुविधायुक्त बनाए भने वर्तमान विकसित युगमा ज्ञानचक्षुले परोक्ष अग्नितत्त्वको समेत अध्ययन गरेर त्यसको प्रयोगबाट मानवजीवनलाई चरमोत्कर्ष सम्मको भौतिक सुविधायुक्त बनाए ।

पकाउने र ताप्नेमा सिमित रहेको अग्निको उपयोगितालाई मानवसभ्यताकै विकासक्रमको वर्तमानयुगको संघारमा विभिन्न दृष्टिकोणले अध्ययन गरेर मानवजीवनलाई अन्य भौतिक सुविधाले सम्पन्न तुल्याएको मात्रै होइन आध्यात्मिक सुख पनि हासिल गर्ने माध्यमको रूपमा विश्वास एवं प्रयोग गरे । पकाउन र ताप्न अतिरिक्त अन्य भौतिक एवं आध्यात्मिक लाभ गर्न सक्ने विश्वासले अग्नि प्रयोगको एक विधि विधान (Fire-Ritual-Dicipline) को विकास भयो जसलाई होम तथा यज्ञ विधि भनियां । त्यस्ता होम विधिलाई विभिन्न धर्महरूले अङ्गिकार गरेर आफ्ना धर्मको उद्देश्य अनुसार छुट्टाछुट्टै होम विधिको समेत विकास गरेको पाइन्छ । मूलतः होम विधि मानवसभ्यताको उपज हो न की कुनै धर्म विशेषको उपज ।

नाम चित्त र रूप । पञ्चमहाभूत, पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु र आकाश तत्त्वहरू वाट निर्मित प्राणामात्रको देह अथान् पञ्चोपादानस्कन्धात्मक देह दुःख छ भन्ने बौद्ध दर्शन अनुसार ती तत्त्वहरू प्रमुख दुःख कारक तत्त्व हुन् भन्ने सिद्ध हुन्छ । दुःखदयी ती तत्त्वहरूको कुशलतापूर्वक उपाय गरी प्रयाग भएवाट ती तत्त्वहरू सुखकारीतत्त्वको रूपमा परिणत गर्न सकिन्छ भन्ने सिद्धान्त पनि उहि बौद्ध दर्शनमा पाइन्छ । जसअनुसार जीवन र जगतको वास्तविकता "शून्यता" लाई वृष्णि करूणाले ओतपोत भई शून्यता र करूणाको अद्वयरूपी बोधिचित्त उत्पन्न गरि "बुद्धो भवेय जगतो हिताय" (जगत हितार्थ बुद्ध बन्न सक्नु भन्ने महान लक्ष्य लिएर "सर्व प्रकार जगतो हिताय" सबै प्रकारको उपायले जगत हित गरून् भन्ने अटोत बोकेका सम्यक्संबुद्धान् महायान मार्गको विशेष गरेर

मन्त्रनय (भार्ग) मा लागीपरेका वोधिसत्त्वहरूले होम विधिबाट जगतको भौतिक एवं आध्यात्मिक हित उन्नति हुन सक्ने देखे र होम विधिलाई पनि जगतहित गर्ने एक उपायको रूपमा लिए। त्यस्ता होम विधि वोधिसत्त्वचर्याको एक अभिन्न अङ्ग हुन पुग्यो।

नेपालको बौद्ध धर्म परंपरामा पनि होम विधिलाई उच्चस्थान दिइएको पाइन्छ। जन्म देखि मृत्यु उपरान्त पनि मृतकको हितार्थ विभिन्न संस्कार क्रमहरूमा होम विधिको प्रयोग भएको पाइन्छ। पुण्यजन्य विविध धार्मिक कृत्यहरूमा पनि होम विधिको प्रयोग भएको पाइन्छ। बौद्ध चैत्य, देव, देवी, विहार आदिको प्रतिष्ठापना पनि होम विधिलाई अनिवार्यरूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइन्छ। मन्त्रयान परम्परा अनुसार उच्चकोटीका बौद्ध अभिषेक प्रदान गरि सकेपछि होम विधि संपादन पश्चात् मात्रै अभिषेककार्य पूर्ण भएको मानिन्छ। प्रत्येक बौद्ध विहार (वाहा वही) हरूमा स्थायी यज्ञकुण्ड समेट विद्यमान रहनाले पनि नेपालको बौद्ध धर्म परम्परामा होम विधिको स्थान अग्र रहेको किटान गर्न सकिन्छ।

ऐतिहासिक रूपमा भन्नुपर्दा बौद्धधर्ममा यसरी होम विधिको व्यवस्था हुनु मन्त्रयानको विकासको क्रमको उपलब्धिकोरूपमा लिनुपर्ने देखिन्छ। होम विधिले सूत्रमा भन्दा तन्त्रमा बढि स्थान पाउनाले पनि उपरोक्त ऐतिहासिक तथ्य पुष्टि हुन आउँछ।

होम विधिलाई निर्देश गरिएका विभिन्न तन्त्रमध्ये संवरोदयतन्त्र एक प्रमुख तन्त्र हो। उक्त संवरोदयतन्त्रमा निर्देशित होम विधिलाई शोधकार्यको लक्ष्य बनाई यस शोधकार्य अगाडि बढाइएको थियो। फलस्वरूप तीन अध्यायमा विभक्त यस शोधग्रन्थ प्रस्तुत छ। संवरोदय तन्त्रमा निर्देशित होम विधिको अध्ययन गरेको हुँदा सर्व प्रथम संवरोदयतन्त्रकै परिचय पाउनु अति आवश्यक भएकोले “श्रीसंवरोदय तन्त्रराज एक परिचय” लाई प्रथम अध्यायको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। सो अध्यायमा उक्त तन्त्रको संक्षिप्तरूपमा विषयवस्तु, भाषा र रचनाकालको विवेचना भएको छ।

तदनन्तर रोमनलिपिमा पूर्व प्रकाशित “द संवरोदयन्तन्त्र” बाट तेइसाँ पटल “होमनिर्देश पटल” लाई उद्धृत गरि देवनागरी लिपिमा लिप्यान्तर (Transliteration) गरी द्वितीय अध्यायको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

उपरोक्त “होमनिर्देश पटल” को विस्तृत अध्ययन गरि जानकारीमा आएका होमको आकार(प्रकार), अग्निकुण्डको नाप, अग्निकुण्डको निर्माण विधि, अग्निकुण्डमा लेखिनुपर्ने चिन्ह, शाधकको हुनुपर्ने चित्तवृत्ति, अग्नि आत्माका विधि, होमाङ्गको फल, अग्निका शुभ तथा अशुभ लक्षण, एवं तदजन्य फल

सामाग्रीहरूको समेटे विशुद्धिलाई यथाशक्य समेटि अन्तिम अर्थात् तृतीय अध्यायमा समावेश गरिएको छ, भने होमको आकार-प्रकारको अनुमानित चित्रहरूलाई परिगणना गरिएको छ ।

शोध कार्य पश्चात् शोध कर्ताको विचार र सुझाव सहितको उपसंहार पनि समावेश गरि शोधग्रन्थको निर्माण गरिएको छ, तापनि दोषमुक्त छ, भनि दावी गरिएको छैन ।

ये जङ्गमात्र तथैव स्थावराः
ते सर्वसत्त्वाः सुखिनो भवन्तु ॥

- लेखक

विषय सूची

विषय	पेज नं.
प्रथम अध्याय : श्रीसम्बरोदयतन्त्रराज एक परिचय	१
द्वितीय अध्याय : होमनिर्देश पटल	५
तृतीय अध्याय : होम एक अध्ययन	१०
३.१ लौकिक होम	११
३.२ लोकोत्तर होम	११
३.१.१ अग्निकुण्डको नाप	१२
३.१.२ अग्निकुण्डको निर्माण विधि	१४
३.१.३ अग्निकुण्डको मध्य भागमा चिन्ह	१५
३.१.४ अग्निकुण्डको आकार र रंग	१६
३.१.५ सार्वकर्मिक अग्निकुण्ड	१८
३.१.६ अग्निकुण्डमा उद्देश्य अनुसार चित्तवृत्ति	१८
३.१.७ अग्नि आह्वान विधि	२०
३.१.८ अग्निकुण्डको होमाङ्गलको फल	२३
क) भौतिक फल	
ख) आध्यात्मिक फल	
३.१.९ अग्निकुण्डको शुभ र अशुभ निमित्त र त्यसको फल	२५
क) शुभ निमित्त (लक्षण)हरु	
अ) शुभ अग्निज्वाला	

आ) शुभ अग्निआकृतिहरु

इ) शुभ अग्निवर्ण

ई) शुभ अग्निशब्द

उ) शुभ अग्निगन्ध

ख) अशुभ निमित्त (लक्षण)हरु

अ) अशुभ अग्निज्वाला

आ) अशुभ अग्निआकृतिहरु

इ) अशुभ अग्निवर्ण

ई) अशुभ अग्निशब्द

उ) अशुभ अग्निगन्ध

३:१:१० यज्ञ सामाग्रीका विशुद्धि

३०

अ) पात्री

आ) श्रुवा

उपसंहार

३२

परिशिष्ट

क) वर्तुलाकार अग्निकुण्ड

ख) वर्गाकार अग्निकुण्ड

ग) अर्धचन्द्राकार अग्निकुण्ड

घ) त्रिकोणाकार अग्निकुण्ड

ङ) त्रिवेदीयुक्त त्रिकोणाकार अग्निकुण्ड

सन्दर्भ ग्रन्थ सूचि

श्रीसंवरोदयतन्त्रराज : एक परिचय

“श्रीसंवरोदयतन्त्रराज” नामका ग्रन्थ “संवरोदयतन्त्र” ले मात्र पनि चिनिन्छ । संस्कृतभाषामा रचिएको यो ग्रन्थ महायान अन्तर्गत मन्त्रनय प्रधान वज्रयानमूलक ग्रन्थ हो । साधारणतया यस ग्रन्थलाई वज्रयान बौद्ध संप्रदायको ग्रन्थ भन्न सकिन्छ भने उक्त संप्रदायकै एक प्रमुख ग्रन्थको रूपमा पनि लिन सकिन्छ ।

“श्रीसंवरोदयतन्त्रराज” एक छुट्टै ग्रन्थ नभइकन “उद्धृतग्रन्थ” (Extracted Text) हो भन्ने तथ्य सो ग्रन्थको पुष्पिका वाक्यमा उल्लेख गरिएको छ । सो पुष्पिका वाक्यमा उल्लेख भए अनुसार तीन लाख श्लोक भएको विशाल ग्रन्थ “श्रीहेरूकाविधानमहातन्त्रराज” को सहजोदयकल्पवाट यो संवरोदयतन्त्र उद्धृत गरिएको हो ।

“इति श्रीहेरूकाविधानमहातन्त्रराजे त्रिलक्ष्योद्धृत सहजोदयकल्पे श्रीसंवरोदयतन्त्रराजे सर्वयोगिनीरहस्य पठितसिद्धि त्रयत्रिंशतितमपटलः समाप्त ।” (पुष्पिका वाक्य)

श्रीसंवरोदयतन्त्रराजको शीर्षकको पदार्थलाई दृष्टिगोचर गर्दा “संवरको उदयको विस्तृत विवरण” भन्ने बुझिन्छ । सामान्यतया संवरको अर्थ एक प्रकारका देवता भनेर लिइन्छ । तर उक्त तन्त्रमा भएका सबै पटल (Chapter) र पाठ (Text) को अध्ययन गर्दा संवरको उदयमा मात्रै सिमित नरही अन्य थुप्रै विषयहरूमा समेट चर्चा गरिएको पाइन्छ ।

श्रीसंवरोदयतन्त्रमा जम्मा तेत्तीस पटलहरू समाविष्ट छन् । पहिलो पटलमा एक पछि अर्को गर्दै बोधिसत्त्व वज्रपाणिले जिज्ञासाको रूपमा भगवान् बुद्धको समीपमा प्रश्नावली राखेको देखाइएको छ भने बाँकी अरू पटलहरू सबैमा भगवान् बुद्धद्वारा उपदेश स्वरूप प्रश्नको उत्तर दिनु भएको देखाइएको छ ।

श्रीसंवरोदयतन्त्रमा वर्णन गरिए अनुसार मन्त्रनयको सबभन्दा उच्चकोटीको दर्जालाई “समयि” भन्दछ भन्ने तथ्य बुझिन्छ । “समयि” वन्नको लागि अरू योग्यताको अतिरिक्त आचार्याभिषेक, गुह्याभिषेक, प्रजाजानाभिषेक र चतुर्थाभिषेक

यी अभिषेकहरूवाट अनिवार्य अभिषिञ्चित भएको हुनुपर्दछ भनेर सो ग्रन्थम
उल्लेख भएको पाइन्छ ।

एहि वत्स महायानमन्त्रचर्यानयं विधि ।
देशयिष्यामि ते सम्यग्भाजनस्त्वं महानये ॥ (१८ पटल)
आचार्याभिषेकसंपूर्णं द्वितीयं गुह्यमुत्तमं ।
प्रज्ञाज्ञानतृतीयं चतुर्थतत्पुनस्तथा ॥
एता भिषेकसम्पन्नः समयी सो विधीयते ॥ (१८ पटल)

श्रीसंवरोदयतन्त्रमा मानव शरीरलाई काय चक्र, वाक् चक्र र चित्त चक्र
गरी तीनचक्र (भागमा) वर्गीकरण गरिएको छ । प्रत्येक चक्रमा आठवटा नाडिहरू
(Nerves) समाविष्ट भएको देखाइएका छन् । जसअनुसार मानव शरीरमा भएका
अनर्गन्ति नाडिहरू मध्ये चौविश नाडिहरूको संरचना (A set of twenty four
nerves system) लाई प्रष्ट पार्ने कोशिस गरिएको पाइन्छ । ती चौविश नाडिहरू
वाहेक ललना, रसना र अवधूति नामक तीन नाडिहरूलाई संपूर्ण नाडिहरूमध्ये
पनि प्रमुख नाडिहरूको रूपमा प्रकाश पारिएका छन् । मानव शरीरमा ती चौबीस
नाडिहरूवाट विविध भौतिक पदार्थहरूको उत्पत्ति हुने वा वहन गर्ने गरेको
देखाइएको छ भने ललना, रसना र अवधूति नाडिलाई बौद्ध धर्म दर्शन, चर्या तथा
लक्ष्य संग संबन्धित भएको देखाइएको छ ।

पूर्वोक्त मानव शरीरका प्रमुख चौबीस नाडिलाई काय चक्र, वाक् चक्र
र चित्त चक्रको रूपमा वर्गीकरण गरि अध्यात्मपीठ आन्तरिक पवित्र स्थानको
रूपमा प्रदर्शन गरे भैं तदनुरूप वाह्यपीठ अर्थात् वाह्यजगत् (वाह्य पवित्रस्थान)
लाई पनि काय चक्र, वाक् चक्र र चित्त चक्र, प्रत्येक चक्रमा आठवटा पीठहरू
समाविष्ट भएका देखाइकन वाह्य जगत् र आन्तरिक जगत् एकै स्वरूप अर्थात्
व्यक्ति र ब्रम्हाण्डको एकै स्वरूप (Oneness of Individual and Universe) लाई
जीवन र जगत्को तथ्य स्वरूप उद्घाटित गर्न खोजेको छ । उपरोक्त कुरालाई
अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा शूक्ष्म जगत् (Microcosm) र स्थूल जगत् (Macrocosm)
को स्वभावतः एकरूपता भएको र ती दुईको बीचमा सापेक्षता रहेको प्रष्ट पार्न
खोजेको देखिन्छ । उक्त शूक्ष्म जगत् र स्थूल जगत्को स्वाभाविक एकत्वको
अवधारणलाई वज्रयानको विशेष गरेर मन्त्रयानको जीवन र जगत्को संरचनाको

अध्ययन (Vajrayana Buddhist Cosmology) को रूपमा पनि लिन सकिन्छ ।

श्रीसंवरोदयतन्त्रमा “श्रीहेरूकमण्डल” को विस्तृत विवरण दिइएको छ । प्रथमतः श्रीहेरूकमण्डललाई देवतात्मकमण्डलको रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ, भने अन्तमा उक्तमण्डलमा विराजमान प्रत्येक देवताहरू बुद्धधर्मका आधारभूत सैद्धान्तिक अवधारणाहरू जस्तै स्कन्ध, आयतन आदिका प्रतीकका रूपमा छर्लङ्ग पारेको पाइन्छ । मण्डलका मूलदेवता श्रीहेरूकलाई परमार्थसत्य अद्वयज्ञानको प्रतिविम्बको रूपमा भल्काइएको छ ।¹

श्रीसंवरोदयतन्त्रको तेइसौं पटल “होमनिर्देश पटल” नामले अङ्कित छ । उक्तपटलको शीर्षकको शब्दार्थ बाटै यो स्पष्ट छ कि जसमा होम अर्थात् यज्ञक्रिया संबन्धि निर्देशन दिइएको छ । जसमा होम विधिहरू समाविष्ट छन् आदि । यस पटलको अध्ययन तथा संपादन नै यस शोधग्रन्थको मुख्य विषय वस्तु हुन् । त्यसर्थ होमनिर्देश पटलमा भएका सम्पूर्ण विषयवस्तुहरूका विषयमा संबन्धित अध्यायमा विस्तृत चर्चा गरिएको छ ।

भाषाको दृष्टिकोणले भन्नु पर्दा श्रीसंवरोदयतन्त्र संस्कृत भाषामा रचना गरिएको छ । थोरै गद्य र अधिकांश पद्यमा रचिएको यसग्रन्थ सरल संस्कृत भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । कतिपय गद्यात्मक एवं पद्यात्मक पाठमा पाणिनी व्याकरणको नियमले दृष्टिगोचर गर्दा ती पाठहरू उक्त व्याकरणसम्मत नभएको पनि पाइन्छ । “श्रीसंवरोदयतन्त्रराज” बौद्धग्रन्थ भएकोले “बौद्ध संकर संस्कृत” (Buddhist Hybrid Samskrit) भाषाको प्रभाव रहेको हुनसक्ने सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ ।

श्रीसंवरोदयतन्त्रराजमा उल्लेखित कुनै कुनै विषयको संबन्धमा संस्कृत भाषाको भाषिकज्ञानले मात्रै विषयवस्तुको यथार्थ प्रष्ट्याउन मुस्किल पर्ने र सो कार्यको लागि गुरुशिष्य परंपराको समेट जरूरत भएको साथै जम्बुद्वीपको स्थान विशेषको समेट ज्ञान हुनु पर्ने देखिएका छन् । महायान एवं मन्त्रनयका आधारभूत ज्ञान, प्रयोजन र चर्याको ज्ञानको अभावमा पनि श्रीसंवरोदयतन्त्रमा उल्लेखित कतिपय पाठको अर्थ आधारभूत बौद्धदर्शन तथा चर्याको विषयवस्तु संग नमिलेको भ्रम प्रतीत हुन आउन सक्दछ ।

श्रीसंवरोदयतन्त्रराजको रचनाकार र रचनाकालको संबन्धमा सो मूलग्रन्थ मौन छ । त्यसकारण वास्तविकरूपमा ग्रन्थको रचनाकार र रचनाकाल निर्धारण

¹ Vajracharya, Naresh Man – *Srisamvaradayatantra (A brief Introduction)* Amitav – Buddha Srih Gems of Buddhism, Delhi, 1997, P. 3-7

गर्न सकिने अवस्था छैन । सो ग्रन्थको रचनाकार र रचनाकालको निर्णयमा पुग्न सर्वप्रथम श्रीहेरूकाविधानमहातन्त्रको रचनाकार र रचनाकाल निर्धारण गर्नु पर्ने हुन आउँछ । श्रीसंवरोदयतन्त्रराज आफै श्रीहेरूकाभिधानतन्त्रको सहजोदयकल्पवाट उद्धृत गरिएको हुनाले श्रीहेरूकाभिधानतन्त्रका रचनाकार र रचनाकाल नै श्रीसंवरोदयतन्त्रराजको रचनाकार र रचनाकाल हुन सक्ने देखिन्छ । तर प्रायः मूलतन्त्रहरूमा सो तन्त्रका रचनाकार र रचनाकालका विषयमा उल्लेख गरिएको पाइन्दैन । श्रीसंवरोदयतन्त्रराजको तिब्बती अनुवाद उपलब्ध छ, जुन तिब्बती बौद्ध ग्रन्थमाला कन्युर र तन्युरमा पाइन्छ । यो शोधकर्तासंग तिब्बती भाषाका भाषिक ज्ञानको अभावमा सो तिब्बती अनुवाद कार्य कहिले कोवाट भयो भन्ने तथ्य प्रति अनभिज्ञता प्रकट गर्दछ ।

विद्यावारिधि (Ph. D.) को उपाधिका लागि श्रीसंवरोदयतन्त्रराजमा शोधकार्य गर्नुभएका जापानी विद्वानमहोदय सिनिचित्सुदाले सन् १९७० मै श्रीसंवरोदयतन्त्रराज ग्रन्थको तैंतिस पटल मध्ये उन्नाइस पटलको मात्रै समालोचनात्मक संपादन (Critical Editing), तिब्बती अनुवादको सम्पादन, अंग्रेजी अनुवाद र सो ग्रन्थको समालोचनात्मक अध्ययन (Textual Criticism) सहित “द संवरोदय(तन्त्र)” (The Samvarodaya-Tantra) प्रकाशनमा ल्याउनु भएको थियो । विद्वान सिनिचित्सुदाज्यूले सो ग्रन्थको ऐतिहासिक (Textual History or Chronological Study) अध्ययन नगरेको उल्लेख गर्नु भएको छ । तर श्रीसंवरोदयतन्त्रको छैठौं पटलका केहि पाठ हुबहु नागाजुनको पञ्चकमका वज्रजापकम संग मेल खाएको हुनाले त्यसैलाई आधार बनाएर श्रीसंवरोदयतन्त्रराज घटी पनि इशाको आठौं शताब्दीको अन्ततीर (Late Eight Century) मा रचिएको हुनसक्ने अनुमान लगाउनु भएको छ ।²

² Shinichi Tsuda – *Samvarodaya – Tantra Selected Chapters*, Tokyo, 1974. preface

द्वितीय अध्याय

होमनिर्देश (पटलः)

अथातः संप्रवक्षामि अग्निकर्मादिलक्षणम् ।
भूमौ शोधितमात्रेण अग्निकुण्डानि कारयेत् ॥१॥
अष्टाङ्गुलां समारभ्य यावद् हस्तसहस्रकम् ।
अष्टाङ्गुलां रिपुघातन्तु दशाङ्गुलां पौष्टिकं तथा ॥२॥
द्वादशाङ्गुलवशाकृष्टी चतुर्दशशान्तिर्एव च ।
षोडशाङ्गुलकुण्डेन कुलवृद्धाभिकारणात् ॥३॥
अष्टादशाङ्गुलमानेन देशगोकुल वर्धते ।
विंशदङ्गुलकुण्डेन मारकान् रोगशान्तिका ॥४॥
एतानि नियमकुण्डानि हव्यद्रव्यप्रमाणतः
कर्मानुरूपतत्कार्यं जानीयाद् विचक्षणः ॥५॥
आक्रान्तस्य त्रिभिर्भागं द्विभागं खानितं भवेत् ।
सर्वाण्येतानि कुण्डस्य सामान्यखातेन लक्षणं ॥६॥
कुण्डस्याष्टभागेन ओष्ठं तत्रैव कारयेत् ।
ओष्ठस्यार्धभागेन नेमीं तत्रैव योजयेत् ॥७॥
यथा वाहिरनेमी च तथाभ्यन्तरम् एव च ।
तद्वाह्ये वेदिका कार्या यथा-ओष्ठप्रमाणतः ॥८॥
कुण्डमध्ये तु वज्राणाम् अङ्गितन्तु विशेषतः ।
श्वेतं पीतञ्च रक्तञ्च कृष्णं हरितम् एव च ॥९॥
यथाकर्मानुसारेण कुण्डानां वर्णलक्षणम् ।
किन्तु सावकर्मिकां कुण्डं शान्तिकुण्डसदृशं तु विशेषतः ॥१०॥
ओष्ठपद्मदलाकारं नेमी वज्रावलिवेष्टिता ।
तद्वाह्ये वेदिका देया चतुरस्रौष्ठप्रमाणतः ॥११॥
शान्तिके वर्तुलाकारं शुक्लं पूर्वाननं भवेत् ।
चतुरस्रं पौष्टिकं पीतम् उत्तराननं भवेत् ॥१२॥
उच्चाटनम् अभिचाराञ्च अर्धचन्द्रं पश्चिमाननम् ।

विद्वेषमारणं कर्म दक्षिणानन त्रिकोणकम् ॥१३॥
 वश्याकर्षिष्ट त्रिवेदी च रक्तवर्णात्रिकोणकम् ।
 स्तम्भनमोहनं कर्म नैऋत्याननं भवेत् ॥१४॥
 उच्चाटने धूमवर्णञ्च वायव्याननम् एव च ।
 ज्वरदाहकुत्सितं कर्म आग्नेयाननं सदा ॥१५॥
 देवता । आसनं वर्णं कर्मरूपेण भावयेत् ।
 हूकाराकृतियोगेन द्विभुजाकारं विभावयेत् ॥१६॥
 भटिताम् उच्चरेद् मन्त्रं भटितादेवतात्मकम् ।
 स्वस्थेषु पौष्टिकं कुर्याच्छान्तचित्तेन शान्तिकम् ॥१७॥
 वश्येऽनुरागचित्तेन क्रोधचित्तेन मारणम् ।
 विकृतारौद्रचित्तेन उच्चाटनाभिचारकं भवेत् ॥१८॥
 अर्घपाद्यादिकं स्थाप्य अग्निम् आवाहयेत् ततः ।
 स्वहृदम्भोजहूकारं वज्रसत्त्वं विभावयेत् ॥१९॥
 ऐयक्षरोद्भवद्रवाकारं पश्येद् मन्त्री विचक्षणः ।
 तन्मध्ये च रूवीजं रक्तवर्णं शुभाननम् ॥२०॥
 दण्डाक्षकुण्डिका वामे दक्षिणेऽक्षमालाभयन् तथा ।
 जटामकुटलम्बोदरं सर्वाभरणभूषिताम् ॥२१॥
 ओं जः हूकारेण कुण्डपाश्वेषु स्थापयेत् ।
 अभ्युक्षणाचमनार्घञ्च दद्यात् कुण्डेषु स्थापयेत् ॥२२॥
 समयसत्त्वां समानीय ज्ञानसत्त्वं प्रवेशयेत् ।
 पुष्पं धूपं तथा दीपं गन्धनैवेद्यं ढौकयेत् ॥२३॥
 जानुनोऽभ्यन्तरे हस्तौ पात्रीश्रुवञ्च धारयेत् ।
 ओं अग्नये स्वाहेति प्रथमाहुतिञ्च दापयेत् ॥२४॥
 ओं नमः समन्तवृद्धानाम् अमुकस्य शान्तिं कुरु स्वाहा ॥
 ततः समाहितो मन्त्री वर्णगन्धस्वनज्वाला लक्षयेद् विचक्षणः ।
 शुभाशुभं तथा वह्ने निर्मित्तम् उपलक्षयेत् ॥२५॥
 वह्नेऽङ्कशिखा ज्वाला सर्वसंपात्तिकारिणी ।
 द्विशिखा मध्यमा ज्ञेया निष्प्रकम्पा समुज्ज्वला ।
 चतुर्शिखा समाज्वाला पुष्टिर्निद्रिस्थिरासना ॥२६॥
 कृन्देन्दुसन्निभः स्निग्धो रूपवैडूर्यमुप्रभः ।

निधुमो निमलो वह्निर्आरोग्यगोत्र वृद्धिकृत् ॥२७॥
चन्द्रकान्तिमणिप्रख्यस् तुपारकरकोपमः ।
पुष्परागनिभो वापि सर्वपापन्तु नश्यति ॥२८॥
बन्धूकपुष्पसंकाशो जवाकुसुमसन्निभः ।
तप्तहंसेन्द्रवर्णाभो राज्यैश्वर्यसंप्रदः ॥२९॥
चम्पकाब्जोत्पलोशीरमालतीशीतगन्धवान् ।
कर्पूरागरूगन्धिश्च शुभस्थानाधिपः परम् ॥३०॥
वीणवेणुमृदंगश्च शंखकाहलसुस्वनः ।
अतिगम्भीरनिर्घोषोऽग्निर् दृश्यः सुखावहः ॥३१॥
श्रीवत्सच्छत्रशंखाब्जत्रिशूलकलशाकृतिः ।
ध्वजचामरसद्वज्रस्वस्तिकाश्वगजाकृतिः ॥३२॥
निःशब्दो दक्षिणावतं एकपिण्डो महार्थदः ।
एतेषां शुभसंपत्तिर्आयुरारोग्यसंप्रदः ॥३३॥
चञ्चलाभिमुखी ज्वाला त्रिशिखा बहुधूमला ।
भ्रमन्ति सस्फुलिङ्गा विजृम्भमाना रुजाकरी ॥३४॥
मुहुः प्रकम्पते योऽग्निर् मुहुर् हसति निष्ठुरम् ।
मुहुर् भ्रमति वामेन मुहुः स्पृशति मेदिनीम् ॥३५॥
कृष्णविन्दुचितो वासौ वह्निर्गोत्रक्षयो ध्रुवम् ।
नृपानां च रणे त्रासो यद् वा सेनपतेर्वधः ॥३६॥
विवर्णो धूमकृष्णाभः श्यामवर्णोऽतिकर्बुरः ।
रुक्षः पलाशतैलाभ ईप्सितार्थविनाशकृत् ॥३७॥
सवामगन्धो दुर्गन्धो जलजप्राणिगन्धवान् ।
प्रधानाविपदं वृत्तं यदि स्याद् ईदृशोऽनलः ॥३८॥
चटचटति नादाद् यश्छलमच्छलम्-इति घोषवान् ।
सिमसिमायमानो वा वज्रघोषोऽर्थहानिकृत् ॥३९॥
खड्गेषु शूलसर्पाभ उष्ट्रगोशीपंसन्निभः ।
योऽसौभयानकाकारः कथयन्ति महाभयम् ॥४०॥
त्रयसप्ताहुतिं दद्याद् अग्निं सन्तोषयेत् ततः ।
पुष्प ताम्बूल वस्त्रादि स्तुति संतोष कारयेत् ॥४१॥
आचमनं ततो दद्याद् अग्निः संतुष्टमानसः ॥४२॥

ओं वोधिवृक्षाय स्वाहा ॥ अश्वत्थस्य ॥
 ओं वज्रलताय स्वाहा ॥ प्लक्षस्य ॥
 ओं वज्रयजाय स्वाहा ॥ उदुम्बरस्य ॥
 ओं वज्रकुवेराय स्वाहा ॥ क्षीरवृक्षाणाम् ॥
 ओं सर्वपापदहनवज्राय स्वाहा ॥ तिलानाम् ॥
 ओं वज्रपुष्टये स्वाहा ॥ अखण्डतण्डुलानाम् ॥
 ओं सर्वसंपदे स्वाहा ॥ दध्यन्नस्य ॥
 ओं वज्रायुषे स्वाहा ॥ दूर्वायाः ॥
 ओं अप्रतिहतवज्राय स्वाहा ॥ कुशानाम् ॥
 ततो हृत्कमलासने स्वदेवतावीज निष्पन्नचिन्हवीजपरिणतं मण्डलचक्रं विभावयेत् ।
 समयचक्रे ज्ञानचक्रम् आकृष्य प्रवेशयेत् ततः ॥४३॥
 अग्नेर्हृद्मध्ये तु भटिताकारं विभावयेत् ।
 प्रोक्षणाचमनादिकं पूज्य स्तुत्यार्घपाद्यं तु पूजयेत् ॥४४॥
 स्वदेवतावीजजापेन होमयेद् अविशङ्कितः ।
 प्रत्येकं देवता दद्यात् पश्चाद् यथेच्छया जुहुयात् ॥४५॥
 त्रयसप्ताधिकं यावच्छतं साहस्रम् एव च ।
 यथाद्रव्यानुरूपेण होमयेद् विचक्षणः ॥४६॥
 तथा हि सर्वद्रवद्रव्यं तद् अग्नेर्मुखे दद्यात् ।
 समित्कुशादिं प्रभामण्डले भक्षाचमनादिं करे ॥
 कुसुमं शिरशि । ज्वालायां धूपम् । गन्धं हृदि ।
 प्रोक्षणं गात्रे । पाद्यं पादे । दीपम् अर्घं
 निवेद्याञ्च पुरो दद्याद् यथाक्रमम् ॥४७॥
 यथापूर्वोक्तेन विधानेन विसर्जयेद् मण्डलं वरम् ॥४८॥
 लौकिक होमसंपूर्णं लोकोत्तर होमयेद् यदि ।
 दिने च लौकिकं होमं रात्रौ लोकोत्तरं तथा ॥४९॥
 योगिनीयोगिसंमेले खाद्यपानं विशेषतः ।
 किलकिलामहोत्साहं गीतनृत्यं सुखोत्सवे ॥५०॥
 स्वाधिदेवतयोगेन चरुन् तत्रैव होमयेत् ।
 प्रार्थयेद् अभिमतं कार्यं सिध्यते नात्र संशयः ॥५१॥
 ओं कृतो वः सर्वसत्त्वार्थः सिद्धिं दत्वा यथानुगाम् ।

गच्छन् वृद्धाविषयं विहरन् यथासुखम् ।
 ब्रह्मादयो ये च देवा यानि भूतानि विर्धाक्रिया ॥५२॥
 शान्तिं स्वस्तिञ्च क्षमाञ्च कृत्वा दानपतेर्गृहे ।
 एव त्रिवारम् उच्चार्य क्षमापयेत् पुण्यं ततः ॥५३॥
 अथान्यतमां वक्ष्ये सर्वं होमाङ्गजं फलम् ।
 क्षेत्रवृद्धिकरी भूमिः कुण्डं गेहाविवृद्धिकृत् ॥५४॥
 सर्वसर्पान्तिकृत् सर्पिः समित् तेजोविवर्धिका ।
 सौर्याधिककरं काष्ठं सर्वरक्षाकरः कुशः ॥५५॥
 शान्तिकृत् सितसिद्धार्थः पुष्टिकृत् तण्डुलो मतः ।
 तिलं पापहरं विद्याद् धान्यं धान्यार्थकर्षकम् ॥५६॥
 महावलकरं माषं वायुवेगप्रदं यवम् ।
 आयुर्वृद्धिकरी दूर्वा गोधूमो रोगनाशकः ॥५७॥
 प्रजाप्रदे मधुक्षीरे दध्यान्नं सर्वसौख्यदम् ।
 इष्टार्थसिद्धिदो वह्निर्मुक्तिं दद्यात् स्वेष्टदेवता ॥५८॥
 शेषं कर्मानुरूपेण जेयं शान्त्यादिकर्मकृत् ।
 पार्त्री प्रजा श्रुवोपायस् तच्छ्लेषोऽद्वयभावना ॥५९॥
 ततो विनिर्गतं सर्पिर् महाजानामृतं मतम् ।
 तेन समर्पयेद् अग्निम् आत्मना सचराचरम् ॥६०॥
 एवं करोति यो होमं सिद्धिसौभाग्यसंप्रदः ॥६१॥
 इति होमनिर्देशपटलः त्रयोविंशतितमः ॥

होमः एक अध्ययन

मानव जीवन सुख र शान्ति पूर्वक विताउन विविध भौतिक तथा मानसिक सुख प्राप्त हुनु पर्छ । जीवनमा अभाव भएका ती भौतिक वस्तु तथा मानसिक सुख शान्ति प्राप्त गर्ने विविध उपायहरू मध्ये होम क्रिया पनि एक रहेको कु वज्रयानीहरूले विश्वास गरेको पाइन्छ ।

वज्रयान बौद्ध धर्म सम्यक्सम्बुद्धयान हो । यसमार्गमा वा यानमा लाग्ने व्यक्तिलाई बोधिसत्व भनिन्छ । बोधिसत्वले सर्वसत्त्व प्राणीहरूको हितार्थ विविध कार्यहरू गर्दछ । त्यस्ता कार्यहरू सम्पन्न गर्न विविध उपायकौशल्यहरू अपनाइन्छन् । त्यस्ता विविध उपायकौशल्यहरू मध्ये एक उपाय होम क्रिया पनि हो । यस होम क्रिया द्वारा मानवहरूको लागि सुख पूर्वक जीवन विताउन आवश्यक भौतिक र मानसिक शान्तिको कामना पूर्ण गर्ने कोशिस गरिन्छ । त्यसैले यस्ता होम क्रिया जस्ता उपायकौशल्यको विधि विधान वज्रयान बौद्ध धर्मका विविध ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

नेपालको वज्रयान बौद्ध धर्मका उपायकौशल्ययुक्त ग्रन्थहरू मध्ये सम्वरोदयतन्त्र पनि एक हो । यस तन्त्रमा मानव जीवन सुख र शान्ति पूर्वक विताउने विविध उपायकौशल्यहरू उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसमध्ये होम क्रिया पनि एक हो । यसमा उल्लेख भए अनुसार होम क्रियाद्वारा जीवनमा अभाव भएका अन्न, धन आदि भौतिक वस्तुका साथै शत्रुहरूमाथि विजय प्राप्त गर्न, मनमा शान्ति लिन र अनुत्तर सम्यक्ज्ञान समेट प्राप्त गर्न सकिने कुरा सविस्तार पूर्वक वर्णन गरेको पाइन्छ । सम्वरोदयतन्त्रमा उल्लेख भए अनुसार विधिवत् तरिकाबाट उक्त कार्य गरेमा इच्छित वस्तु पुष्टि गर्न सकिन्छ भन्ने वर्णन गर्नुका साथै होम विधि निर्देश समेट दिएको पाइन्छ । त्यस्तै नै मानव जीवनमा सर्वसत्त्व प्राणीहरूको कल्याण गरी सम्यक्सम्बोधि मार्गमा प्रतिष्ठित भई अनुत्तर क्रिया गर्न सकिने कुरा समेट त्यसमा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसैले उक्त ग्रन्थमा होम क्रिया मुख्यतः लौकिक र लोकोत्तर गरि दुई प्रकारको भएको देखाइएका छन् ।

३:१ लौकिक होम

लौकिक होम भन्नाले बौद्ध धर्म अनुसार यस लोकमा रहनुजेल विभिन्न भौतिक वस्तुहरूको अभाव भइरहन्छ । त्यस्ता अभावको कारणले अर्थाभाव (धन अभाव), धान्याभाव (अन्न अभाव), शान्तिको अभाव भइरहन्छ । यसका साथै कूलवृद्धि नहुनु, भूमिविहिन हुनु, शारीरिक र मानसिक स्वस्थता नहुनु आदि पनि जीवनका दुःखमय अवस्था हुन् । यस्तै दुःख निरोध गर्ने र अभावको पुष्टि गर्ने उद्देश्यले गरिने होमलाई लौकिक होम भनिन्छ ।

लौकिक होम पूर्ण गर्नको लागि होमको विभिन्न अङ्गहरू पूर्ण भएको हुनुपर्दछ । होमका अङ्गहरू भन्नाले अग्निकुण्डको आकार-प्रकार, नाप , कुण्डमा हवनगर्ने द्रव्य-वस्तुहरू, होमगर्ने व्यक्तिको चित्तवृत्ति, अग्नि आह्वान गर्ने विधि र द्रव्य हवन गर्ने विधि तथा अन्त्यमा होम विसर्जन विधि समेटलाई बुझाइन्छ ।

लौकिक होम गर्नाको प्रमुख उद्देश्य नै भौतिक सुख सुविधा र मानसिक शान्ति प्राप्त गर्नु हो । अर्थात् जीवनमा अभाव भएका वस्तुहरू पुष्टि गर्नु हो । यस्ता विविध उद्देश्य अनुरूप होमकार्यको लागि बनाइने अग्निकुण्डको आकार र नाप पनि भिन्न भिन्न हुन्छन् । त्यस्तै अग्निकुण्डको रंग र त्यसमा लेखिने चिन्ह पनि फरक फरक हुन्छन् । त्यसै नै होम गर्दा अभिमुख हुनु पर्ने दिशा तथा विदिशा र होम गर्ने व्यक्तिको चित्तवृत्ति पनि होमको उद्देश्य अनुरूप नै फरक फरक गर्नु पर्ने कुरा सम्वरादयतन्त्रमा स्पष्ट उल्लेख भएको छ । यसका साथै अग्नि आह्वान गर्ने विधि र अग्निकुण्डमा द्रव्य हवन गर्ने वस्तुहरू र त्यसबाट प्राप्त हुने फल समेट यसमा स्पष्ट रूपले वर्णन गरेको पाइन्छ । यस्ता लौकिक होम दिनमा गरिन्छ । यस लौकिक होम बारे अझ बढि वर्णन तल गरिन्छ ।

३:२ लोकोत्तर होम

“लोकोत्तर होम” योगि र योगिनीको मिलन बाट हुने होम हो । यस प्रकारको होम क्रियामा लौकिक होममा भैं अग्निकुण्ड तथा अग्निशाधन विधि आदि होमाङ्गको आवश्यकता हुँदैन कि जस्तो देखिन्छ ।

लोकोत्तर होम रातमा गरिन्छ । योगि र योगिनीको मिलन हुने यस होम क्रियामा आ-आफ्नो देवताहरूको योग गरी चन्द्र हवन गरिन्छ । यस लोकोत्तर होम विधिवत तरिकाद्वारा गरेमा इच्छा गरेको कार्य सिद्धि प्राप्त हुने कुरामा कुनै शंका नहुने कुरा दावीका साथ सम्वरादयतन्त्रमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

लोकोत्तर होम क्रिया गर्दा विशेष किसिमको खाद्य र पेय पदार्थ खाने पिउने गरिन्छ । यसका साथै गीत र नृत्य गरी सुख उत्सवगरी खुशी व्यक्त गरेर यसलाई एक महान उत्सवको रूपमा सम्पन्न गरिन्छ ।

लोकोत्तर होम विशेषतः सर्वसत्त्वहरूको हितार्थको लागि शिद्धि प्राप्त गर्नको लागि गरिन्छ । यस होमको अन्त्यमा विभिन्न आमन्त्रित लोकपाल, देवता र भूतप्रेतादि सबै जसरी आउनु भयो त्यसरी नै तिनीहरूको शिद्धिको लागि यथापूर्वक र सुखपूर्वक बुद्ध विषयमा विहार गरिराख्नुको लागि अनुरोध गरिन्छ । यसरी यो होम अन्त्य गरी समापन गरिन्छ ।

लौकिक होमसंपूर्णं लोकोत्तर होमयेद् यदि ।

दिने च लौकिकं होमं रात्रौ लोकोत्तरं तथा ॥४९॥

योगिनीयोगिसंमेले खाद्यपानं विशेषतः ।

किलकिलामहोत्साहं गीतनृत्यं सुखोत्सवे ॥५०॥

स्वाधिदेवतयोगेन चरुन् तत्रैव होमयेत् ।

प्रार्थयेद् अभिमतं कार्यं सिध्यते नात्र संशयः ॥५१॥

ओं कृतो वाः सर्वसत्त्वार्थः सिद्धिं दत्त्वा यथानुगाम् ।

गच्छध्वं बुद्धविषयं विहरध्वं यथासुखम् ।

३:१:१ अग्निकुण्डको नाप

लौकिक सुख एवं विभिन्न इच्छा पूर्ति गर्ने र कार्यशिद्धि प्राप्त गर्नको लागि लौकिक होम गरिने कुरा माथि उल्लेख भैसकेको छ । त्यस्ता विविध उद्देश्यहरू पुष्टि गर्ने उद्देश्यले गरिने लौकिक होम कार्यको लागि चाहिने यज्ञकुण्डहरू होम कर्म एवं उद्देश्य अनुसारको हिसावले फरक फरक नापको बनाउनु पर्ने कुरा त्यहि सम्बरोदयतन्त्रमा वर्णन गरेको पाइन्छ । त्यस अनुसार त्यस्ता फरक फरक नापका अग्निकुण्डहरूमा सानोमा आठ अङ्गुल देखि ठूलोमा सयौं(हजारौं) हातका अग्निकुण्डहरू बनाउन सकिने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ ।

लौकिक होमको उद्देश्य भन्नाले गृहशान्ति तथा मानसिक शान्ति प्राप्त गर्नु, सन्तान वृद्धि गर्नु, शत्रुहरूमाथि विजय प्राप्त गर्नु, कूल थाम्नु, वंशकर्म द्वारा वशमा राख्नु, इच्छित वस्तुहरू पुष्टि गर्नु, देशको भूमि फैलाउनु आदि हुन् । त्यसैले ती विशेष उद्देश्यहरू प्राप्त गर्ने होममा बनाइने फरक फरक नापका अग्निकुण्डहरू वारे तल चर्चा गरिएको छ ।

सांसारिक मानव जीवनमा विभिन्न शत्रुहरू हुन्छन् । त्यस्ता शत्रुहरूले अरूमाथि वदनियत राखी दुर्व्यवहार गर्ने र दुःख दिने जस्ता दुष्कर्म गरिरहन्छन् । जसले गर्दा तिनीहरू पनि अकुशलादि कर्मको कारणले दुर्गतिमा पतन हुन्छन् भने तिनीहरूद्वारा पिडित मानिसहरूले पनि राम्रा कार्यहरू गर्न नसक्ने हुन्छन् । त्यसैले तिनीहरूले गर्ने नराम्रा कार्यहरू माथि विजय प्राप्त गर्नु पर्ने आवश्यक देखिन्छ । त्यसकारण त्यस्ता शत्रुहरूमाथि विजय प्राप्त गर्नको लागि गरिने होम कार्यको लागि आठ अङ्गुल नाप वरावरको अग्निकुण्ड बनाउनु पर्ने हुन्छ ।

मानव एक सामाजिक प्राणी हुन् । उसलाई समाजमा वसेर सुखपूर्वक जीवन विताउन विभिन्न भौतिक वस्तुहरू आवश्यक पर्दछन् । यस्ता भौतिक वस्तुहरूका साथ साथै उसले विभिन्न इच्छा र कामना पनि गर्दछन् । यसको पूर्ति भएमा उसले अरूको भलाई तथा हितगर्ने कार्य समेट गर्न सक्दछ । त्यसैले त्यस्ता भौतिक वस्तु र आकांक्षा पुष्टि गर्ने उद्देश्यले गरिने होम कार्यको लागि बनाइने अग्निकुण्डको नाप दश अङ्गुल वरावरको हुनु पर्दछ ।

मानिसहरू विभिन्न कुमित्रहरूको संगतको कारणले, कुलत वानी-व्यहोरा भएको कारणले र खराब आचरण भएको हुनाले अकुशल कर्महरू गर्ने र गराउने हुन्छन् । यसले गर्दा त्यस मानिसको कारणले गर्दा समाजमा नै नकारात्मक असर पर्दछन् । त्यसैले त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई आकर्षण तथा वशिकरण गरी उपाय कौशल्यद्वारा वशमा राखि राम्रा कार्यहरू गर्न लगाई सुमार्गमा ल्याउन सकिन्छ, भन्ने कुरा विभिन्न बौद्ध तन्त्रमा उल्लेख भएको पाइन्छ । त्यसै कारणले वशिकरण तथा आकर्षण गर्ने उद्देश्यले होम कार्य गर्दा बनाइने अग्निकुण्डको नाप बाह्र अङ्गुल वरावरको हुनुपर्ने कुरा उक्त तन्त्रमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

जीवनमा विभिन्न तरहवाट अशान्ति भइ जीवन दुःखमय बन्छन् । त्यस्ता अशान्तिहरूमा मुख्यत गृह अशान्ति र मानसिक अशान्ति हुन् । भूतप्रेत, पिशाच, देवता र अर्गाति (मृतात्मा) को कारणद्वारा घरमा हुने (विभिन्न दोषवाट हुने) अशान्तिलाई गृह अशान्ति भन्न सकिन्छ, भने विभिन्न ग्रहगोचरादिको कारणले मानसिक अशान्ति पनि हुन्छन् । त्यस्ता अशान्तिहरू हटाउने उद्देश्यले गर्ने होम कार्यको लागि बनाइने अग्निकुण्डको नाप चौध अङ्गुल वरावरको हुनुपर्दछ ।

मानव समाजमा पति र पत्तिको संयोगवाट सन्तान जन्म हुन्छ । ती जन्मिएका सन्तानहरू नै त्यस परिवारको वंश वा कूल हुन्छन् । यसरी सन्तान

जन्म भएर नै कूल तथा वंश वृद्धि हुन्छ, अन्यथा हुँदैन । त्यस्तै आफ्नो वंश वृद्धि गर्ने सन्तानहरूको अभाववाट पिडितहरूको लागि सन्तान जन्माएर आफ्नो वंश कायम गर्ने उद्देश्यले गरिने होम कार्यको लागि वनाइने अग्निकुण्डको नाप साँठ अङ्गुल वरावरको हुनु पर्दछ ।

देश समृद्ध र शक्तिशाली भएर सिमाक्षेत्र वृद्धि गर्ने प्रत्येक देशको योजना हुन्छ । त्यस्तै नै देशको शासकले पनि देशमा सधैं आफ्नै वंशको शासन कायम भैरहोस् भन्ने कामना गर्दछ । अतः राजा महाराजा तथा देशका शासकहरूले आफ्नो राज्यको क्षेत्र वृद्धि गर्न र आफ्नो कूल वृद्धि गर्ने उद्देश्यले होम कार्य गराउँदछन् । सम्बरोदयतन्त्र अनुसार यस्ता होमको लागि वनाइने अग्निकुण्डको नाप अठार अङ्गुल वरावरको हुनुपर्दछ ।

ससारमा जन्म भएका सबै प्राणीहरूलाई विभिन्न प्रकारले रोग लाग्दछ । किनकि मानिसहरूको शरीर पञ्चमहाभूतवाट बनेको हुन्छ । यी पाँचतत्त्वहरू शरीरमा घटीवढी भएमा रोग लाग्दछ । यस्तै नै ग्रह गोचरादि तथा कर्म र संस्कारको असरले पनि रोग भएर दुःख हुन्छ । त्यस्ता रोगहरू शान्त गर्ने उद्देश्यले गरिने होमकर्मको लागि वनाइने अग्निकुण्डको नाप बीस अङ्गुलको वरावरको हुनु पर्दछ ।

अष्टाङ्गुलां समारभ्य यावद् हस्तसहस्रकम् ।

अष्टाङ्गुला रिपुघातन्तु दशाङ्गुलां पौष्टिकं तथा ॥२॥

द्वादशाङ्गुलवशाकृष्टी चतुर्दशशान्ति एव च ।

षोडशाङ्गुलकुण्डेन कुलवृद्धाभिकारणात् ॥३॥

अष्टादशाङ्गुलमानेन देशगोकुल वर्धते ।

विंशदङ्गुलकुण्डेन मारकान् रोगशान्तिका ॥४॥

एतानि नियमकुण्डानि हव्यद्रव्यप्रमाणतः

कर्मानुरूपतत्कार्यं जानीयाद् विचक्षणः ॥५॥

३:१:२ अग्निकुण्डको निर्माण विधि

भौतिक आवश्यकता एवं लौकिक सुख प्राप्त गर्ने उद्देश्यले होम कर्म गरा कुरा माथि उल्लेख भैसकेको छ । यसको अलावा विभिन्न भय, उपद्रव आदि शा गर्ने उद्देश्यले पनि लौकिक होम गरिन्छ ।

होम कार्य व्यक्तिगत शान्ति स्वास्ति र लौकिक सुखको लागि आवश्यक वस्तुहरूको कामना गरि गर्दछ, भने त्यस्ता होममा सिमित संख्यामा मानिस

सहभागी हुन्छन् । देशमा आइपरेका विभिन्न प्राकृतिक प्रकोपहरू जस्तै महामारी, दुर्भिक्ष, अनिकाल, अतिवृष्टि, अनावृष्टि आदि शान्ति गर्ने उद्देश्यले गरिने होम कार्यमा धेरै मानिसहरू सहभागी हुन्छन् । यसरी होमको उद्देश्य र सहभागी हुने श्रद्धालुहरूको संख्या अनुसारको दृष्टिकोणले आवश्यकता अनुसार अग्निकुण्ड सानो वा ठूलो आकारको बनाउन सकिन्छ । त्यसैले अग्निकुण्डको नापको हकमा सानोमा आठ अङ्गुल देखि ठूलोमा सयौं तथा हजारौं हातको नाप वरावरको आकारमा बनाउन सकिन्छ । यसै कुरालाई ध्यानमा राखी अग्निकुण्ड बनाउँदा लम्वाई, चौडाई, ओष्ठ, वेदिका र नेमी आदि अग्निकुण्डको अङ्गहरू अनुपातिक रूपले मिल्नु पर्छ । त्यसैले जतिसुकै ठूलो आकारको अग्निकुण्ड बनाउनु पर्ने भए पनि त्यस अग्निकुण्डको नापको आधारमा ओष्ठ, नेमी र वेदिका बनाइन्छन् । त्यस अनुसार अग्निकुण्डको लम्वाई वा चौडाईको नापको तीन भागमा दुई भाग वरावरको भाग हुने गरी अग्निकुण्डको उचाई अर्थात् गहिराई (खाल्डो) हुनुपर्छ । अग्निकुण्डको आठ भागको एक भाग वरावरको ओष्ठ हुनुपर्दछ । ओष्ठको आधा भाग वरावर भित्र र बाहिर नेमी बनाएको हुनुपर्दछ । यसरी नै ओष्ठकै प्रमाणले (वरावरले) अनुपात मिलाएर नेमीको बाहिर वेदिका बनाएको हुनुपर्दछ ।

अग्निकुण्डको ओष्ठ कमलको फूलको पातको आकारको हुनुपर्दछ भने नेमीमा वज्रावलि समेटिएको वा युक्त भएको हुनुपर्दछ र त्यसको पनि बाह्यभागमा ओष्ठको प्रमाणले (नाप अनुसार) चारपाते वेदिका हुनु पर्दछ ।

आक्रान्तस्य त्रिभिर्भागं द्विभागं खानितं भवेत् ।
 सर्वाण्येतानि कुण्डस्य सामान्यखातेन लक्षणं ॥६॥
 कुण्डस्याष्टभागेन ओष्ठं तत्रैव कारयेत् ।
 ओष्ठस्याधभागेन नेमीं तत्रैव योजयेत् ॥७॥
 यथा बाहिरनेमी च तथाभ्यन्तरम् एव च ।
 तद्वाहये वेदिका कार्या यथा-ओष्ठप्रमाणतः ॥८॥
 ओष्ठपद्मदलाकार नेमी वज्रावलिवेष्टिता ।
 तद्वाहये वेदिका देया चतुरस्रोष्ठप्रमाणतः ॥९॥

३:१:३ अग्निकुण्डको मध्य भागमा चिन्ह

वज्रयान बौद्ध धर्ममा विभिन्न वस्तुहरूका साथै विभिन्न रंगहरू पनि प्रयोग गरेको पाइन्छ । त्यसैले वज्रयान बौद्ध धर्ममा विभिन्न वस्तुहरू र विभिन्न

रंगहरूको पनि महत्वपूर्ण स्थान छ । त्यस्ता वस्तुहरूमा वज्र, घण्ट, मुकुट, जपमाला, पुस्तक, खड्ग इत्यादि हुन् भने रंगहरूमा सेतो, नीलो, पहेंलो, रातो र हरियो रंगहरू हुन् ।

वज्रयान बौद्ध धर्ममा एक प्रमुख प्रतिक रूपमा मानिने वज्र पनि एक महत्वपूर्ण वस्तु हुन् । होम कार्यमा होमको उद्देश्य अनुसार अग्निकुण्डको बीच भागमा लेखिने वज्रको रंग पनि फरक फरक हुन्छन् । त्यसैले उद्देश्य अनुसार विभिन्न रंगका वज्रहरू राख्ने क्रममा पाँच किसिमको रंगको वज्र प्रयोग गर्ने कुरा सम्बरोदयतन्त्रमा उल्लेख छ । त्यस्ता वज्रहरूमा सेतो वज्र, नीलो वज्र, पहेंलो वज्र, रातो वज्र र हरियो वज्र हुन् ।

कुण्डमध्यं तु वज्राणाम् अङ्कितवन्तु विशेषतः ।

श्वेतं पीतञ्च रक्तञ्च कृष्णं हरितम् एव च ॥९॥

यथाकर्मानुसारेण कुण्डानां वर्णलक्षणम् ।

किन्तु सार्वकर्मिकां कुण्डं शान्तिकुण्डसदृशान्तु विशेषतः ॥१०॥

३:१:४ अग्निकुण्डको आकार, रंग र अभिमुख हुनु पर्ने दिशा

सम्बरोदयतन्त्रमा उल्लेख गरे अनुसार विशेष उद्देश्यहरू अनुरूपको विशेष फल प्राप्तिको कामना गरी वा त्यसको पुष्टिको लागि विधिवत् होम काय गर्नको लागि विशेष प्रकारको अग्निकुण्ड बनाउनु पर्दछ । त्यस्ता अग्निकुण्डहरू उद्देश्य अनुसार फरक फरक आकारका हुन्छन् । त्यस अनुसार वर्तुलाकार अर्धचन्द्राकार, त्रिकोणाकार आदि आकारमा बनाइने त्यस्ता अग्निकुण्डको रंग पनि फरक फरक हुन्छन् । रातो, नीलो, पहेंलो, सेतो र धुम्रवर्णको अग्निकुण्डको निर्माण गरे जस्तै होम कार्य गर्दा अभिमुख हुनु पर्ने दिशा र विदिशा समेटे फरक फरक हुन्छन् । त्यसकारण विभिन्न उद्देश्यले गरिने यस्ता होम कार्यको लागि बनाइने अग्निकुण्डको आकार, रंग र अभिमुख हुनुपर्ने दिशा र विदिशा वारे उक्त तन्त्रमा निम्नानुसारले उल्लेख भएको पाइन्छ ।

कुनै पनि परिवार होस् वा देशमा होस् शान्ति हुनु आवश्यक छ । किनकि शान्तिविना व्यक्ति र देशले विकास गर्न सकिन्दैन । त्यसैले विभिन्न प्राकृतिक तथा मानवीय दुर्विचारको कारणले घर तथा देशमा अशान्ति हुन्छ । त्यस अवस्थामा शान्तिको कामना गरी गरिने होम कार्यको लागि बनाइने अग्निकुण्ड

वर्तुलाकारको हुनुपर्दछ । त्यो अग्निकुण्डमा सेतो रंगले रंगाइ पूर्व-अभिमुख भई होम गरेमा फल मिल्ने (शान्ति हुने) कुरा उक्त तन्त्रमा उल्लेख छ ।

शान्तिके वर्तुलाकारं शुक्लं पूर्वाननं भवेत् ।

(वर्तुलाकार यज्ञकुण्ड परिशिष्ट क मा हेर्नु होला)

सबै मानिसहरूमा शान्ति र सुखपूर्वक जीवन विताउने इच्छा हुन्छन् । यसको लागि जीवनमा आधारभूत आवश्यकताका विभिन्न भौतिक वस्तुको पूर्ति र मानसिक शान्ति हुनु आवश्यक हुन्छ । त्यसैले त्यस्ता सुख पूर्वक जीवन विताउनको लागि चाहिने सबै सुख सुविधाहरू पूर्णहोस् भनेर मानिसहरूले गरेको इच्छा पुष्टिको लागि गरिने होमको अग्निकुण्डको आकार चतुरस्राकार (वर्गाकार)को हुनु पर्दछ । साथै उक्त अग्निकुण्डलाई पहेंलो रंगले रंगाइ उत्तराभिमुख भई होम गरेमा इच्छित विषय वस्तु पुष्टि हुने कुरा तन्त्रमा उल्लेख छ ।

चतुरस्रं पौष्टिकं पीतम् उत्तराननं भवेत् ॥१२॥

(वर्गाकार यज्ञकुण्ड परिशिष्ट ख मा हेर्नु होला)

उच्चाटन र अभिचारको उद्देश्यले होम गर्नको लागि वनाइने अग्निकुण्डको आकार अर्धचन्द्राकारको हुनुपर्दछ । त्यसका अलावा होमगर्दा पश्चिमाभिमुख भएर होम कर्म गरेमा आफ्नो उद्देश्यपूर्ण हुन्छ भनेर उल्लेख छ ।

उच्चाटनम् अभिचाराञ्च अर्धचन्द्रं पश्चिमाननम् ।

(अर्धचन्द्राकार यज्ञकुण्डका लागि परिशिष्ट ग हेर्नु होला)

विद्वेष तथा मारणको उद्देश्य राखेर होम कार्य गर्दा वनाइने अग्निकुण्ड त्रिकोणाकारको हुनुपर्दछ । यो होम कार्य गर्दा दक्षिणाभिमुख भई सम्पन्न गरेमा उद्देश्य पूर्ति हुने कुरा उल्लेख छ ।

विद्वेषमारणं कर्म दक्षिणानन त्रिकोणकम् ॥१३॥

(त्रिकोणाकार यज्ञकुण्डका लागि परिशिष्ट घ हेर्नु होला)

वश्य, आकर्षण, स्तम्भन र मोहन गर्ने उद्देश्यले गरिने होम कार्यको लागि वनाइने अग्निकुण्ड त्रिवेदीयुक्त त्रिकोणाकारको हुनु पर्ने उल्लेख छ र साथै त्यो अग्निकुण्डलाई रातो रंगले रंगाएर नैऋत्य अभिमुख भएर होम कार्य सम्पन्न गरेमा आफ्नो उद्देश्य पूर्ण हुनेकुरा उल्लेख छ ।

उच्चाटनको उद्देश्य राखी होम गर्नुपर्दा त्रिवेदीयुक्त त्रिकोणाकारकै अग्निकुण्ड बनाउनु पर्दछ । त्यस अग्निकुण्डलाई धुम्रवर्णको रंगले रंगाइ वायव्य अभिमुख भएर होम कार्य गर्दा आफ्नो उद्देश्य पूर्ति हुने देखाइएको छ ।

त्यस्तै ज्वर, दाह कुत्सितको निवारणको उद्देश्य पूर्ति गर्न गरिने होम कार्यको लागि अग्निकुण्ड बनाउँदा पनि त्रिकोणाकार त्रिवेदीयुक्त अग्निकुण्ड बनाई त्यसमा धुम्रवर्ण कै रंगले रंगाएर आग्नेय अभिमुख भएर होम गरेमा आफ्नो उद्देश्य सिद्ध हुने कुरा स्पष्ट उल्लेख भएको पाइन्छ ।

३:१:५ सार्वकर्मिक अग्निकुण्ड

विभिन्न उद्देश्यहरू पुष्टि गर्नको लागि गरिने होम कर्म गर्न बनाइने अग्निकुण्डको आकार र त्यसको रंग होम कर्मको उद्देश्य अनुसार फरक फरक हुने कुरा माथि उल्लेख भइसकेको छ । त्यस्तै विशेष उद्देश्यवाट विशेष अग्निकुण्ड बनाइ होम गर्दा विशेष फल नै प्राप्त हुने कुरा पनि वर्णन गरिएको पाइन्छ । होम कार्यको उद्देश्य अनुरूप नै अग्निकुण्ड निर्माण हुने देखिएता पनि सधैं अग्निकुण्ड बनाई राख्न अलि व्यावहारिक कठिनाई हुन सक्ने भएकोले एक विशेष प्रकारको अग्निकुण्ड निर्माण गरेको पाइन्छ । यस्ता कुण्डमा प्रायः सबै किसिमका होम कार्य गर्न सकिन्छ । यसप्रकारको अग्निकुण्डलाई सार्वकर्मिक अग्निकुण्ड भनिएको देखिन्छ ।

सार्वकर्मिक अग्निकुण्डमा सबै उद्देश्यले होम कार्य गर्न सकिन्छ । सार्वकर्मिक उद्देश्यले बनाइने होमकुण्ड शान्ति कर्मको लागि बनाउने होमकुण्डभै वतुलाकारको हुनु पर्दछ ।

यथाकर्मानुसारेण कुण्डानां वर्गलक्षणम् ।

किन्तु सार्वकर्मिका कुण्डं शान्तिकुण्डसदृशं तु विशेषतः ॥१०॥

३:१:६ अग्निकर्ममा उद्देश्य अनुसार चित्तवृत्ति

बौद्ध धर्ममा मन अथवा चित्त नै प्रमुख हो । कुनै पनि कार्यगर्दा सबभन्दा पहिले चित्तले नै चिन्तना गर्दछ । त्यसैले जिनसुकै कार्य पनि निबाध रूपले सम्पन्न गर्न चित्तको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । त्यसकारणले बौद्ध धर्म अनुसार मानव जीवनमा चित्त नै प्रमुख अङ्ग मानिन्छन् ।

वज्रयान बौद्ध धर्ममा लोक कल्याण गर्ने विभिन्न उपायकौशल मध्ये एक प्रमुख उपायको माध्यम होम कार्य भनि मानिएको पाइन्छ भनि माथि उल्लेख

भइसकेको छ । होम कार्यमा पनि चित्तको ठूलो एवं महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । विभिन्न उद्देश्यले गरिने होम कार्यमा होम गर्ने व्यक्तिले आफ्नो चित्तवृत्ति होम कार्यको उद्देश्य अनुरूप नै बनाउनु पर्ने कुरा उक्त सम्बरोदयतन्त्रमा उल्लेख भएको छ ।

मानिसले आफ्नो लौकिक जीवनमा धेरै इच्छा र आकांक्षा गरेका हुन्छन् । आफ्नो जीवनमा सधैं नै सुख र शान्ति हुनको लागि सधैं प्रयत्नशील भइरहन्छन् । तै पनि भौतिक शाधनहरूको अभाव तथा विभिन्न अन्य विषयहरूको अभावको कारणले उसलाई सुख शान्ति हुन्दैन र आफ्ना इच्छा र आकांक्षा पूरा हुँदैन । त्यसैले ती इच्छा र आकांक्षाहरू पुष्टि गर्ने उद्देश्यले होम गर्ने बेलामा होम गर्ने व्यक्तिको चित्त चिन्ता रहित भइ स्वस्थ हुनु पर्दछ ।

मानव जीवनमा शान्ति भएमा जीवन सुखमय भइ प्रगति मार्गतिर सधैं उन्मुख हुन सक्छ । तर विभिन्न कारणले गर्दा जीवनमा दुःख भोगिरहेका हुन्छन् । दुःखित मन भइ अशान्ति भएमा त्यसले शारीरिक र मानसिक दुर्बलता ल्याइ आयु समेट छोटिने हुन्छन् । मानव जीवनलाई अशान्ति गर्ने तत्वहरू भनेको प्राकृतिक प्रकोप, भुतप्रेतादिको दोष तथा ग्रहदशादिको दोषहरू पनि हुन् । यसका अलावा मानवीय दुःशील कुकृत्य (अकुशल कार्यहरू) पनि मानसिक तथा शारीरिक शान्तिका बाधकतत्व हुन् । यस्ता तत्वहरूबाट हुने दुःख हटाई शान्ति प्राप्तिको लागि शान्तचित्तले होम कार्य गर्नु पर्दछ ।

संसारमा राम्रा काम भन्दा नराम्रा कामहरू गर्ने मानिसहरू धेरै छन् । त्यस्ता नराम्रा कामहरू गर्नुको कारण उनीहरूमा लोभ चित्त, द्वेष चित्त र मोह चित्त हुनाले हो । त्यस्तो चित्तले ग्रस्त मानिसहरूले दुःशीलभई अकुशल कार्यहरू गर्दछन् जसको कारणले गर्दा तिनीहरू संसारचक्रमा घुमिरहन्छन् । त्यसैले त्यस्ता मानिसहरूले गर्ने अकुशल कार्यहरू गर्नबाट बचाई त्यसबाट पिडित हुने व्यक्तिहरूलाई समेट हुने दुःख निवारणगरी समाजमा शान्ति गर्नको लागि तिनीहरूमाथि वशिकरण गरिन्छ । त्यसैले त्यस्तो वश्यकर्म गर्ने उद्देश्यले होम कार्य गर्दा होम गर्ने व्यक्तिको चित्तमा अनुराग कर्मले भरिएको हुनुपर्दछ ।

त्यस्तै नै मारण कर्म गर्ने उद्देश्यले होम कार्य गर्ने बेलामा चित्तलाई क्रोधले भरिएर राख्नु पर्दछ भने उच्चाटन र अभिचार कर्मको उद्देश्य लिई होम गर्दा चित्तमा विकार र रौद्रले भरिएर राख्नु पर्दछ ।

भटिताम् उच्चारेद् मन्त्रं भटितादेवतात्मकम् ।
 स्वस्थेषु पौष्टिकं कृयाच्छान्तचित्तेन शान्तिकाम् ॥१७॥
 वश्येऽनुरागचित्तेन क्रोधचित्तेन मारणम् ।
 विकृतारौद्रचित्तेन उच्चाटनाभिचारकं भवेत् ॥१८॥

३:१:७ अग्नि आह्वान विधि

सम्बरोदयतन्त्र अनुसार लौकिक होम गर्दा उद्देश्य अनुरूप होमकर्मको लागि आवश्यक सामग्रीहरू सबै यथा स्थानमा स्थापना गरिन्छ । अग्निकुण्डमा हवन गर्ने हव्य द्रव्य वस्तुहरू पनि यज्ञको आसपास यथा स्थानमा राखिन्छ । सबै वस्तुहरू यथास्थानमा राखिसकेपछि होम कार्य प्रारम्भ गरिन्छ । यस होम कार्यको प्रारम्भ अग्नि आह्वान कार्यबाट शुभारम्भ गरिन्छ ।

होम कर्मको उद्देश्य अनुसारले सबभन्दा पहिले हुँकारको आकारले योगद्वारा सम्बन्धित द्विभुज देवता र उसको आसन तथा वर्णको भावना गरिन्छ । तत्पश्चात् अर्घ र पात्र यथा स्थानमा स्थापना गरि अग्नि आह्वान शुरू गरिन्छ । यस विधि अनुसार आफ्नो हृदयमा कमलको फूलमाथि तीनवटा अक्षर 'ओं आ हूं' द्रवीत भएर हुँकार बीजवाट वज्रसत्त्वको उत्पत्ति भएको भावना गरिन्छ । त्यसपछि उक्त वज्रसत्त्वको हृदयमा 'रूं' बीजवाट रातोवर्णको जटामुकुटधारी एकमुख र चारहातहरू मध्ये बायाँ दुईहातले दण्ड र कमण्डलु तथा दायाँ दुईहातले अक्षमाला (जपमाला) र अभय दिएको ठूलो पेट भएर सर्व आभुषणले सुशोभित अग्निदेवताको भावना गरिन्छ । त्यसपछि उक्त अग्निदेवतालाई ओं ज हूं वं हो बीजाक्षरले होम गर्ने अग्निकुण्डको नजिक राखेर अभ्युक्षण, आचमन र पादाघं गरिन्छ । अग्निदेवतालाई यसरी विधिवत् रूपले आह्वान भावनागरी पादाघादि गरिसके पछि सो अग्निदेवतालाई अग्निकुण्डमा राखेर समयसत्त्वमा जानसत्त्व प्रवेश गरेको भावना गरी पुष्प, धूप, दीप, गन्ध र नैवेद्य चढाइ पूजा गरिन्छ । यति कार्य सकेपछि पूजा गर्ने (होमगर्ने) आचार्यले एक हातले पात्री र अर्को हातले श्रुवा धारण गरी अग्निकुण्डमा प्रवेश गराएका अग्निदेवतालाई "ओं आग्नये स्वाहा" को मन्त्रोच्चारण गरी प्रथम आहुति दिइन्छ । त्यसपछि "ओ नमः समन्तबुद्धानाममुकस्य शान्तिं कुरु स्वाहा" भनेर उच्चारण गरी घटीमा तीन पटक देखि सात पटक सम्म र वढिमा सयौं-हजारौं पटक सम्म आहुति दिइन्छ । यसरी आहुति दिँदा अग्निदेवता सन्तुष्ट हुने कुरा उक्त तन्त्रमा वर्णन गरिएको

पाडन्छ । त्यस पछि फेरी पुष्प, ताम्बुल, वस्त्रादि चढाएर स्तुति गरेर पनि सन्तोष गरिन्छ । यति कार्य सकेपछि पुनः अग्निदेवताको रूपादि चित्तले भावना गरी आचमन गरेर सन्तोष गरिन्छ ।

अर्घपाद्यादिकं स्थाप्य अग्निम् आवाहयेत् ततः ।
स्वहृदम्भोजहूकारं वज्रसत्त्वं विभावयेत् ॥१९॥
यक्षरोद्भवद्रवाकारं पश्येद् मन्त्री विचक्षणः ।
तन्मध्ये च रूवीजं रक्तवर्णं शुभाननम् ॥२०॥
दण्डाक्षकुण्डिका वामे दक्षिणेऽक्षमालाभयन् तथा ।
जटामकुटलम्बोदरं सर्वाभरण भूषिताम् ॥२१॥
ओं जः हूकारेण कुण्डपाश्वेषु स्थापयेत् ।
अभ्युक्षणाचमनार्घञ्च दद्यात् कुण्डेषु स्थापयेत् ॥२२॥
समयसत्त्वां समानीय ज्ञानसत्त्वं प्रवेशयेत् ।
पुष्पं धूपं तथा दीपं गन्धनैवेद्य ढौकयेत् ॥२३॥
जानुनोऽभ्यन्तरे हस्तौ पात्रीश्रुवञ्च धारयेत् ।
ओं अग्नये स्वाहेति प्रथमाहुतिञ्च दापयेत् ॥२४॥
ओं नमः समन्तबुद्धानाम् अमुकस्य शान्तिं कुरु स्वाहा ॥
ततः समाहितो मन्त्री वर्णगन्धस्वनज्वाला लक्षयेद् विचक्षणः ।
शुभाशुभं तथा वह्ने निर्मित्तम् उपलक्षयेत् ॥२५॥
त्रयसप्ताहुतिं दद्याद् अग्निं सन्तोषयेत् ततः ।
पुष्प ताम्बुल वस्त्रादि स्तुति संतोष कारयेत् ॥४९॥

त्यसरी भावना गरी आचमन गरेपछि निम्नलिखित हव्य द्रव्य अग्निकुण्डमा हवन गरिन्छ । त्यस हव्य हवनमा निम्न मन्त्रहरू पनि उच्चारण गरिन्छ ।

अश्वस्थकाष्ठ ॥ “ओं वोधिवृक्षाय स्वाहा” ॥
प्लक्षकाष्ठ ॥ “ओं वज्रलताय स्वाहा ” ॥
उदुम्बरकाष्ठ ॥ “ओं वज्रयज्ञाय स्वाहा ” ॥
क्षीरवृक्षकाष्ठ ॥ “ओं वज्र कुवेराय स्वाहा ” ॥
तील ॥ “ओं सर्वपापदहन वज्राय स्वाहा” ॥
अखण्डतण्डुल ॥ “ओं वज्र पुष्टये स्वाहा” ॥
दध्यन्न ॥ “ओं सर्व सम्पदे स्वाहा” ॥
दूर्वा ॥ “ओं वज्रायुषे स्वाहा” ॥
कुश ॥ “ओं अप्रतिहतवज्राय स्वाहा” ॥

यसरि हव्य हवन गरिसकेपछि पुनः आफ्नो हृदयमा कमलको फूलको आसनमा देवताहरूलाई आ-आफ्नो बीजवाट निष्पन्न गरी उक्त देवताको चिन्ह बीजमा परिणत भएको मण्डल चक्रको भावना गरिन्छ । त्यसपछि समय चक्रमा ज्ञान चक्र प्रवेश गराइन्छ । यति भावना गरिसकेपछि तत्क्षण मै अग्निको मध्यभागमा प्रोक्षमण, आचमन आदि गरी पूजा तथा स्तुति गरी अग्निदेवताको पाउमा अर्घ गरेर पूजा सम्पन्न गरिन्छ । यसक्रममा कुनै शंका उपशंका मनमा नराखी आफ्नो उद्देश्य र कर्मानुसारका प्रत्येक देवताहरूको बीज मन्त्र जप गरेर अग्निकुण्डमा आफ्नो स्वेच्छाले यथा श्रद्धानुसारले घटीमा तीन देखि सातपटक र बढिमा सय देखि हजारौं पटक सम्म होममा द्रव्य हवन गर्न सकिन्छ । यसरि विधिवत् भावना गरी होम गरेको खण्डमा अवश्य पनि त्यसबाट उचित फल प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरामा कुनै शंका गर्ने ठाउँ नभएको कुरा पनि उक्त तन्त्रमा वर्णित छ ।

ततो हृत्कमलासने स्वदेवताबीज निष्पन्नचिह्नबीजपरिणतं मण्डलचक्रं विभावयेत् ।

समयचक्रे ज्ञानचक्रम् आकृष्य प्रवेशयेत् ततः ॥४३॥

अग्नेर्हृद्मध्ये तु भट्टिताकारं विभावयेत् ।

प्रोक्षणाचमनादिकं पूज्य स्तुत्यार्घपाद्यं तु पूजयेत् ॥४४॥

स्वदेवताबीजजापेन होमयेद् अविशङ्कितः ।

प्रत्येकं देवता दद्यात् पश्चाद् यथेच्छया जुहुयात् ॥४५॥

त्रयसप्ताधिकं यावच्छतं साहस्रम् एव च ।

यथाद्रव्यानुरूपेण होमयेद् विचक्षणः ॥४६॥

विधिवत् होम कर्ममा अग्निकुण्डमा विभिन्न द्रव्य पदार्थहरू हवन गर्दा त्यस अग्निकुण्डमा भएको अग्निदेवताको विभिन्न शरीरमा राखिदिएको भावना गरी सबै द्रव्य वस्तुहरू अग्निको मुखमा चढाउनु पर्ने कुरा पनि सम्बरोदयतन्त्रको होमनिर्देश पटलमा उल्लेख छ । सबै द्रव्य वस्तुहरू अग्निको मुखमा चढाउने गरे जस्तै अन्य वस्तुहरू पनि अग्निदेवताको विभिन्न शारीरिक भागमा राखिदिन्छ । यसक्रममा कुश तथा समिधा चढाउँदा अग्निदेवताको प्रभा मण्डलमा चढाएको भावना गरिन्छ । भक्ष्य र आचमन आदि अग्निदेवताको हातमा राखिएको भावना गरिन्छ । फूल चढाउँदा अग्निदेवताको शिरमा, धूप जति ज्वालामा, गन्ध सदा हृदयमा चढाएको भावना गरिन्छ । प्रोक्षण जति शरीरमा पाद्यगर्दा अग्निदेवताको पाउमा चढाएको भावना गरिन्छ । दीप, अर्घ र नैवद्य चढाउँदा अग्निदेवताको सन्म

राखिदिएको भावना गरिन्छ । यसरी सबै वस्तुहरू अर्पण गरिसकेपछि विधिवत् रूपले अग्निदेवता र मण्डल विसर्जन गरिन्छ । त्यसपछि उद्देश्य र कर्म अनुसार आवश्यकता भएमा यस लौकिक होम पूर्णा गरी सकेपछि मात्रै लोकोत्तर होम गरिन्छ ।

तथा हि सर्वद्रवद्रव्यं तद् अग्नेर्मुखे दद्यात् ।
समित्कुशादिं प्रभामण्डले भक्षाचमनादिं करे ॥
कुसुमं शिरशि । ज्वलायां धूपम् । गन्धं हृदि ।
प्रोक्षणं गात्रे । पाद्यं पादे । दीपम् अर्घं
निवेद्याञ्च पुरो दद्याद् यथाक्रमम् ॥४७॥
यथापूर्वोक्तेन विधानेन विसर्जयेद् मण्डलं वरम् ॥४८॥

३:१:८ अग्निकुण्डको होमाङ्गको फल

होम कर्मगर्दा उद्देश्य अनुरूप होमाङ्ग पूर्णगरी विधिवत् तरिकाले अग्निकुण्डमा द्रव्य हवन गर्दा त्यसबाट सहि फल प्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा सम्बरोदयतन्त्रको होमनिर्देश पटलमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । ती द्रव्यहरूमा वनस्पति र त्यसबाट उत्पादित खाद्यवस्तुहरू पर्दछन् ।

वनस्पति भन्नाले कुश, दुर्वा, काष्ठ, समिधा, सितसिद्धार्थ (सेतो सस्यु) आदि हुन् भने वनस्पतिबाट उत्पादित वस्तु भन्नाले धान, चामल, माष, गोधूम आदि अन्न र नौनि, मधुक्षिर, दधिअन्न आदि वस्तुहरू हुन् । यी प्रत्येक वस्तु हवन गर्दा त्यसबाट प्राप्त हुने होमफल फरक फरक हुन्छन् । ती होमफलहरू मुख्यतः दुई किसिमका छन् ।

क) भौतिक फल

भौतिक फल भन्नाले भौतिक सम्पत्ति, तेज, अन्न, बल, अर्थ, वायुवेग (कार्यक्षमता वृद्धिहुनु) निरोगी हुनु आदि हुन् ।

ख) आध्यात्मिक फल

आध्यात्मिक फल भन्नाले सबै सुखले परिपूर्ण हुनु, पाप रहित भै मन सन्तुष्ट हुनु र शारीरिक र मानसिक चिन्ता रहित भै शान्ति प्राप्त हुनु आदि हुन् ।

त्यसैले होम कर्ममा विभिन्न द्रव्यहरू हवन गर्दा त्यसको होमफल निम्नानुसार हुने कुरा सविस्तार पूर्वक सम्बरोदयतन्त्रमा यसरी उल्लेख भएको पाइन्छ ।

सवभन्दा पहिला त होमको लागि चाहिने अग्निकुण्ड बनाइएको भूमि शुद्ध र पवित्र हुन्छ । त्यसठाउँमा विभिन्न दोष भएमा हतेर जान्छ । साथै त्यस ठाउँका स्वामिलाई (भूमिपतिलाई) बढि भूमिको स्वामित्व हुने पुण्य फल प्राप्त हुन्छ । त्यस्तै नै समृद्ध गृहपति भई भौतिक सम्पत्ति (भूमि र गृह) वृद्धि हुन्छ ।

अथान्यतमां वक्ष्ये सर्व होमाङ्गं फलम् ।

क्षेत्रवृद्धिकरी भूमिः कुण्डं गेहविवृद्धिकृत् ॥५४॥

अग्निकुण्डमा वस्तुहरू हवन गर्ने क्रममा सर्पि (नौनी) हवन गर्नाले श्रीसम्पत्ति वृद्धि भई भौतिक सुख उपभोग गर्ने पुण्यफल प्राप्त हुन्छ । समिधा हवन गर्नाले तेजस्वी र यश कीर्ति फैली लौकिक सुख प्राप्त हुन्छ । काष्ठ हवन गर्नाले सौर्यवान भई समाजमा प्रतिष्ठित व्यक्तित्वको धनी हुने सौभाग्य प्राप्त हुन्छ । कुश हवन गर्नाले जीवनमा आइपर्ने विभिन्न भय, महाभय र अन्तरभय आदि हतेर जीवन रक्षा हुने फल प्राप्त हुन्छ । सितसिद्धार्थ (सेतो सस्यु) हवन गर्दा मानसिक शान्ति हुनुका साथै घरमा आइपर्ने विभिन्न भूतप्रेतादिको दोष शान्त भई जीवन सुखमय हुने फल प्राप्त हुन्छ । चामल हवन गर्दा आफूले चिताएको इच्छा (मनोरथ) पूर्ण हुने फल प्राप्त हुन्छ । तिल हवन गर्दा आफूले गरेका अकूशल कर्म तथा पाप नाश भई सुखफल प्राप्त हुन्छ । धान्य हवन गर्दा अन्न पूर्ण भई अर्थ लाभ समेट हुने फल प्राप्त हुन्छ । माप हवन गर्दा महाबलशाली भई वीर्यपराकर्मी हुने फल प्राप्त हुन्छ । जौ हवन गर्नाले वायु समान वेगले आफ्नो कार्यक्षमता वृद्धि हुने फल प्राप्त हुन्छ । दूवो हवन गर्नाले आयु वृद्धि हुने फल प्राप्त हुन्छ । गहुँ हवन गर्दा रोग नाश भई आरोग्य लाभ हुने फल प्राप्त हुन्छ । मधुक्षीर हवन गर्दा प्रजा वृद्धि भएर प्रजावान् हुने फल प्राप्त हुन्छ । दहिच्युरा हवन गर्नाले सबै सुख प्राप्त हुन्छ । यसरी विभिन्न द्रव्यहरू अग्निकुण्डमा हवन गर्नाले इष्टार्थ शिद्धि प्राप्त भई मुक्ति समेट प्राप्त गर्न सकिने कुरा उल्लेख छ ।

सर्वसंपत्तिकृत् सर्पिः समित् तेजोविवर्धिका ।

सौर्याधिककरं काष्ठं सर्वरक्षाकरः कुशः ॥५५॥

शान्तिकृत् सितसिद्धार्थः पुष्टिकृत् तण्डुलो मतः ।

तिलं पापहरं विद्याद् धान्यं धान्यार्थकर्षकम् ॥५६॥

महाबलकरं मापं वायुवेगप्रदं यवम् ।

आयुर्वृद्धिकरी दूवां गोधूमो रोगनाशकः ॥५७॥

प्रजाप्रदे मधुक्षीरे दध्यान्नं सर्वसौख्यदम् ।

इष्टार्थसिद्धिदो वह्निर्मुक्तिं दद्यात् स्वेष्टदेवता ॥५८॥

३:१:९ अग्निकुण्डको शुभ र अशुभ निमित्त र त्यसको फल

होम कार्य गर्दा अग्निकुण्डमा विभिन्न द्रव्यवस्तुहरू हवन गर्ने कुरा माथि उल्लेख भैसकेको छ । ती द्रव्यवस्तुहरूमा वनस्पति र त्यसबाट बनेका खाद्यपदार्थ समेट हुने कुरा पनि माथि चर्चा गरिसकेको छ । ती विविध द्रव्यवस्तुहरू अग्निकुण्डमा हवन गर्दा त्यसबाट विभिन्न किसिमका ज्वालाहरू, रूप (वर्ण)हरू, गन्धहरू, शब्दहरू र आकृतिहरू निस्कन्छन् । ती विविध प्रकारका ज्वालाहरू, रूपहरू, गन्धहरू, शब्दहरू र आकृतिहरूले शुभ एवं अशुभको संकेत दिने कुरा पनि उल्लेख छन् । त्यस्ता शुभ र अशुभ निमित्तहरूको चर्चा निम्न अनुसारले उल्लेख भएको पाइन्छ ।

क) शुभ निमित्त (लक्षण)हरू

अ) शुभ अग्निज्वाला

ज्वाला भन्नाले अग्निकुण्डमा अग्नि बलिरहेँदा त्यस अग्निकुण्डबाट अग्निज्वाला निस्कन्छ, त्यसैलाई यहाँ ज्वाला भनेको हो । यो ज्वालालाई अग्निशिखा पनि भनिन्छ । शुभ लक्षणको ज्वाला नै शुभ अग्निज्वाला हो ।

विधिवत् होम गर्दा बलिरहेको अग्निकुण्डबाट अग्निज्वाला वा अग्निशिखा एकवटा शिखा भएर, दुईवटा शिखा भएर र चारवटा समान शिखाभएर अग्नि बलेमा त्यो शुभ अग्निज्वाला भएको मानिन्छ । यस शुभ संकेतको अग्निज्वालाहरूले विभिन्न शुभ संकेत दिएको अर्थमा लिइन्छ । यसअनुसार एक अग्निशिखा देखापरेमा सबै सम्पत्तिले परिपूर्ण हुने कुराको संकेत गर्दछ । अर्को अर्थमा भन्नुपर्दा सबै भौतिक सुख, सन्तान सुख र आध्यात्मिक सुख परिपूर्ण हुने भन्ने कुराको संकेत मिलेको विश्वास गरिन्छ । त्यसैले यो लक्षण देखापर्नु सबभन्दा उत्तम मानिन्छ ।

बह्नेएकशिखा ज्वाला सर्वसंपत्तिकारिणी ।

त्यस्तै नै अग्निकुण्ड बाट दुईवटा शिखा भएको अग्निज्वाला निस्क्रेमा पनि सबै सम्पत्तिले परिपूर्ण हुने शुभ संकेत दिएको मानिन्छ । ना पनि यस शुभ संकेतलाई मध्यम खालको मानिएको छ । त्यस्तै नै अग्निज्वालाहरू समान शिखाहरू देखाएमा आफ्नो कार्य र उद्देश्यमा कुनै व्यवधान तथा बाधा

(अवरोध) नआइं सफलतापूर्वक कार्य पूर्ण हुने कुराको शुभ लक्षण देखापरेको विश्वास गरिन्छ ।

द्विशिखा मध्यमा ज्ञेया निष्प्रकम्पा समुज्ज्वला ।

साथै स्पष्ट रूपमा त्यस्ता अग्निशिखाहरू समान रूपका चारवटा देखापरेमा भौतिक र आध्यात्मिक वस्तु तथा विषयहरू पुष्टि हुने र त्यसमा शिद्धि प्राप्त भई स्थिरासन कायम हुने शुभ लक्षणको संकेत भएको कुरा उक्त ग्रन्थमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।

चतुःशिखा समाज्वाला पुष्टिसिद्धिस्थिरासना ॥२६॥

आ) शुभ अग्निआकृतिहरू

आकृति भन्नाले अग्निज्वालामा देखिने विभिन्न वस्तुको आकृतिहरू हुन् । अग्निको ज्वालाका शिखाहरूवाट जसरि शुभ संकेत देखापर्दछ भन्ने विश्वास गरिएको छ, त्यसरि नै त्यस ज्वालामा देखिने विविध आकृतिहरूले पनि शुभ लक्षण देखाउने कुरामा विश्वास गरिन्छ । त्यस्ता शुभ आकृतिहरू श्रीवच्छ, छत्र, शंख, पुण्डरीक, त्रिशूल, कलश, ध्वज, चामर, वज्र, स्वस्तिक, अश्व, गज आदि हुन् । यसको अलावा निःशब्द भई एक डल्लो परेर दायारतिरवाट घुमेर वलेको अग्निले पनि शुभ लक्षण प्रकट गरेको मानिन्छ । यस्तो शुभ लक्षणले सम्पत्ति, आयुआरोग्य प्राप्त हुने कुराको संकेत गरेको मानिन्छ ।

श्रीवत्सच्छत्रशंखावज्रत्रिशूलकलशाकृतिः ।

ध्वजचामरसद्वज्रस्वस्तिकाश्वगजाकृतिः ॥३२॥

निःशब्दो दक्षिणावर्त एकपिण्डो महार्थदः ।

एतेषां शुभसंपत्तिर् आयुरारोग्यसंप्रदः ॥३३॥

इ) शुभ अग्निवर्ण

वर्ण भन्नाले होम गर्दा अग्निकुण्डमा बलिरहेको अग्निमा देखापर्ने विभिन्न रंग भन्ने बुझिन्छ । त्यस्ता विभिन्न रंगहरूमध्ये शुभ संकेतको प्रतिकको रूपमा अग्निकुण्डवाट निस्क्रेको अग्निवर्णको उल्लेख यसरी दिइएको पाइन्छ ।

अग्निकुण्डवाट निस्क्रेको अग्निज्वाला कुन्द पुष्प जस्तो सेतो र चन्द्रा जस्तो स्निग्ध (कोमल) तथा वैदुर्यमणि भै तेजिलो भई धुवाँ नदेखिने गरी (धुवाँरहित) भएर निर्मल भएमा शुभ संकेतको प्रतिक मानिएको पाइन्छ । त्यस्ता शुभ लक्षण युक्त अग्निवर्णले रोग नाश भई आरोग्य प्राप्त भएर गोत्रवृद्धि हुने शुभ संकेत दे

परेको मानिन्छ । त्यस्तै नै चन्द्रकान्तमणि भैं चम्किलो, हिमाल र पुष्प राग जस्तै तेजिलो अग्निज्वालाको रंग भएमा पनि शुभ संकेट मानिन्छ । यस्ता लक्षणले युक्त अग्निवर्णवाट सवै पापनाश गर्ने शुभ संकेट प्राप्त भएको मानिन्छ । यस्तै प्रकारले अग्निज्वालाको रंग बन्धुक पुष्प र जवाकुसुम जस्तै स्वर्ण वर्ण भएमा पनि शुभ लक्षण मानिन्छ । यसको प्रकटले राज्य, ऐश्वर्य तथा भौतिक सम्पत्तिले परिपूर्ण हुने संकेट मिल्दछ ।

कुन्देन्दुसन्निभः स्निग्धो रूपवैडूर्यसुप्रभः ।
निर्धूमो निर्मलो वह्निर्आरोग्यगोत्र वृद्धिकृत् ॥२७॥
चन्द्रकान्तिमणिप्रख्यस् तुषारकरकोपमः ।
पुष्परागनिभो वापि सर्वपापन्तु नश्यति ॥२८॥
बन्धुकपुष्पसकाशो जवाकुसुमसन्निभः ।
तप्तहेमेन्द्रवर्णाभो राज्यैश्वर्यसंप्रदः ॥२९॥

इ) शुभ अग्निशब्द

शब्द भन्नाले होम कार्यमा अग्निकुण्डवाट वस्तु (द्रव्यहरू) हवन गर्दा निस्कने शब्द भन्ने बुझिन्छ । ती शब्दहरू पनि विभिन्न किसिमका हुन्छन् । त्यस्ता विभिन्न शब्दहरूमध्ये शुभ संकेटको प्रतिकका रूपमा लिइने शब्दहरू यस प्रकारका छन् ।

होम गर्दा अग्निकुण्डवाट निस्केको शुभ शब्दहरू मध्ये वीणा र वेणु वजाए जस्तो आवाज निस्केमा, शंख र काहाल (फुकेर वजाइने लामो खालको वाजा) फुकेर वजाएको वाजा जस्तो आवाज निस्केमा र अति गम्भीर र निर्घोष शब्द निस्केमा शुभ संकेट प्राप्त भएको मानिन्छ यस्तो शुभ संकेटले सुखावह अथवा सुखको आगमन हुने संकेट पाएको भन्ने विश्वास गरिन्छ ।

वीणवेणुमृदंगश्च शंखकाहलसुस्वनः ।
अतिगम्भीरनिर्घोषोऽग्निर् दृश्यः सुखावहः ॥३१॥

उ) शुभ अग्निगन्ध

होम गर्दा अग्निकुण्डमा विभिन्न द्रव्यहरू हवन गरिन्छ । त्यसै वस्तु हवन गरे वाट विभिन्न किसिमका गन्धहरू आउँछन् । त्यसै आउने विभिन्न

किमिमका गन्धलाई यहाँ गन्ध भनिएको हो । ती गन्धहरूमध्ये शुभ संकेटको प्रतिकको रूपमा आउने (निस्कने) गन्धहरू यस प्रकारका रहेका छन् ।

अग्निकुण्डबाट निस्कने शुभ गन्धहरूमा चंपक, उत्पल, उशीर र मालती फूलको जस्तो गन्ध निस्कनेमा त्यो शुभ लक्षण मानिन्छ । त्यसरी नै कर्पूर, अगुरु आदिको गन्ध निस्कनेमा पनि शुभ लक्षण नै मानिन्छ । यस्ता शुभ लक्षणले उक्त होम गर्ने व्यक्तिलाई स्थानाधिपति र सुखसमृद्धि मिल्ने कुराको संकेट दिएको मानिन्छ ।

चम्पकाव्जोत्पलोशीरमालतीशीतगन्धवान् ।

कर्पूरागरुगन्धिश्च शुभस्थानाधिपः परम् ॥३०॥

यसरी विधिवत् रूपले होमाङ्ग पूर्णगरी होम कार्य गर्दा अग्निकुण्डबाट निस्कने विभिन्न शुभ ज्वालाहरू, वर्णहरू, आकृतिहरू र शब्दहरूले शुभ संकेट दिन्छ भन्ने सम्बरोदयतन्त्रमा देखाए भैं अग्निका अशुभ लक्षणहरू पनि देखाइन्छ भनेर उक्त तन्त्रमा उल्लेख भएको पाइन्छ । ती अशुभ अग्नि लक्षणहरू निम्नानुसारका हुन् ।

ख) अशुभ निमित्त (लक्षण)

अ) अशुभ अग्निज्वाला

अशुभ अग्निज्वाला भन्नाले अग्निकुण्डबाट निस्कने अग्निको ज्वाला वा शिखा हो, जसले अशुभको लक्षण प्रकट भएको मानिन्छ ।

होम गर्दा अग्निकुण्डबाट निस्कने आगोको ज्वाला चञ्चल भई होम गर्ने व्यक्तिको अगाडिसम्म आएमा त्यो ज्वाला अशुभको संकेट मानिन्छ । त्यस्तै नै अग्निज्वालामा तीनवटा शिखा भएमा र अग्निकुण्डबाट अग्निकणहरू पनि यत्रतत्र चारैतिर उडेर तितरवितर भई फैलिएमा पनि अशुभ संकेटको लक्षण देखा परेको मानिन्छ । यस्तै तरिकाले अग्निकुण्डमा अग्नि वायाँ तर्फबाट घुमेर वल्ने र धेरै धुवा निस्कनेमा पनि अशुभ संकेटको लक्षण देखा परेको मानिन्छ । यस्तो अशुभ संकेटले रोगकारी हुने लक्षण देखा परेको भन्ने कुरालाई संकेट गर्दछ । साथै अग्नि वगेवर कम्पित हुने, निष्ठुरीको हँसाइ जस्तो आवाज आउने, अग्निले भूमि स्पर्श गर्ने र कालो विन्दु देखिने आदि पनि अशुभको लक्षण मानिन्छ । यस्ता लक्षणले गोत्र क्षय हुनुका साथै संग्राममा राजा र सेनापतिको वधहुने संकेट दिन्छ ।

चञ्चलाभिमुखी ज्वाला त्रिशिखा बहुधूमला ।
 भ्रमन्ति सस्फुलिङ्गा विजृम्भमाना रुजाकरी ॥३४॥
 मुहुः प्रकम्पते योऽग्निर् मुहुर् हसति निष्ठुरम् ।
 मुहुर् भ्रमति वामेन मुहुः स्पृशति मेदिनीम् । ॥३५॥
 कृष्णविन्दुचितो वासौ वह्निर गोत्रक्षयो ध्रुवम् ।
 नृपानां चरणे त्रासो यद् वा सेनपतेर्वधः ॥३६॥

आ) अशुभ अग्निआकृतिहरू

अशुभ अग्निआकृति भन्नाले अग्निज्वालामा देखिने विभिन्न वस्तुहरूको आकृति हुन् जसले अशुभ संकेत देखाउँछन् । त्यस्ता अशुभ आकृतिहरूमा खड्ग, धनु, शूल, सर्प उंट, गोशीर्ष (गाइको टाउको) तथा भयानक आकृतिहरू पर्दछन् । होम कार्य गर्दा अग्निकुण्डमा बलिरहेको अग्निज्वालामा यस्ता आकृतिहरू देखिएमा महाभय हुने वा आउने संकेत दिएको भन्ने विश्वास गरिन्छ ।

खड्गेषुशूलसर्पाभ उष्ट्रगोशीर्षसन्निभः ।
 योऽसौभयानकाकारः कथयन्ति महाभयम् ॥४०॥

इ) अशुभ अग्निवर्ण

अशुभ अग्निवर्ण भन्नाले अग्निकुण्डबाट निस्केको अग्निज्वालामा देखिने विभिन्न रंगहरू हुन् जसले अशुभ लक्षण प्रकट भएको मानिन्छ । यस्ता अशुभ अग्निवर्णहरूमा विवर्ण रंगको अग्नि, कालो, हरियो, अति खैरो, कडा, पलाशको तेलको जस्तो अग्निको रंगभएमा अशुभ लक्षण प्रकट भएको मानिन्छ । यस्ता अशुभ संकेतले इच्छितफलको नाश हुने कुराको संकेत गर्दछन् ।

विवर्णो धूमकृष्णाभः श्यामवर्णोऽतिकर्बुरः ।
 रुक्षः पलाशतैलाभ इप्सितार्थविनाशकृत् ॥३७॥

ई) अशुभ अग्निशब्द

अशुभ अग्निशब्द भन्नाले होम कार्य गर्दा अग्निकुण्डमा बलीरहेको अग्निबाट विभिन्न शब्दहरू निस्केको हुन्छन् । ती शब्दहरूमध्ये अशुभ संकेत दिने शब्दलाई नै अशुभ अग्निशब्द भनिएको हो । यस्ता शब्दहरूमा चट्चट, छम्छम्, सिर्मासिर्मा

तथा कडा र भयानक आवाज दिने अग्निशब्दहरू पर्दछन् । होम गर्दा अग्निक्ण्डवाट यस्ता शब्दहरू निस्कंमा अर्थ लाग्ने हुने संकेत प्रकट भएको मानिन्छ ।

चटचटति नादाद् यशश्छगच्छमा इति धोपवान् ।
सिर्मासिमायमानो वा वज्रधोपोऽथहानिकृत् ॥३९॥

उ। अशुभ अग्निगन्ध

अशुभ अग्निगन्ध भन्नाले होम कार्यमा अग्निक्ण्डवाट विभिन्न गन्धहरू निस्कंका हुन्छन् जसले अशुभ लक्षण प्रकट गरेको मानिन्छ । त्यसलाई अशुभ अग्निगन्ध भनिन्छ । त्यस्ता गन्धहरूमा चर्मगन्ध, दुर्गन्ध, जलचर प्राणीहरूको गन्ध आदि पर्दछन् । यस्ता गन्ध आएमा विपत्ति आउने सूचकको लक्षण देखापरेको मानिन्छ ।

शवामगन्धो दुर्गन्धो जलजप्राणिगन्धवान् ।
प्रधानविपदं ब्रूते यदि स्याद् ईदृशोऽनलः ॥३८॥

यसरी अग्निक्ण्डवाट निस्कने अग्निका ज्वालाका शिखाहरू, आकृतिहरू, रंग, शब्द र गन्धले विभिन्न अशुभ निमित्त (लक्षण) प्रकट गरी त्यसको पूर्व सूचना दिने गरेको मानिन्छ ।

३:१:१० यज्ञ सामग्रीका विशुद्धि

होम कार्यको लागि आवश्यक मूल सामग्रीहरू मध्ये पात्री र श्रुवा पनि प्रमुख सामग्रीहरू हुन् । यसको अभावमा विधिवत् रूपले होम कार्य सम्पन्न गर्न सकिन्दैन । त्यसैले यी वस्तुहरू होमको प्रमुख अङ्गको रूपमा सम्बरोदयतन्त्रमा उल्लेख भएको पाइन्छ ।

अ। पात्री

पात्री भन्नाले फरफिलो आकारको पन्यु जस्तोमा बीच भागमा खाल्डो बनावटको वस्तु हो । यसको प्रमुख रूपले प्रयोग गर्नु भनेको होम कार्य गर्दा होम गर्ने व्यक्तिले अग्निक्ण्डमा हवन गर्ने द्रव्य वस्तुहरू राखेर अग्निक्ण्डमा तर्पण गर्नु हो ।

आ। श्रुवा

श्रुवा भन्नाले पन्यु जस्तो फराकिलो वस्तु हो । पात्रीको अनुपातमा यो सानो देखिन्छ । यो गोला फराकिलो पन्यु जस्तो देखिएता पनि अगाडितिर अलि चूच्यो परेको हुन्छ । अग्निकुण्डमा द्रव्यहरू पात्रीमा राखेर हवन गर्दा यसले छोप्ने गरिन्छ । त्यस्तै पात्रीमा घ्यू राखेर अग्निकुण्डमा तताएर सो घ्यू हवन गर्नु पर्दा यस श्रुवाले हवन गरिन्छ ।

पात्री र श्रुवा यी दुवै वस्तुहरू विभिन्न धातुहरूबाट बनाएको पाइन्छ । होमाङ्गको प्रमुख अङ्ग मानिने यी दुईको अर्थ प्रजा र उपायको रूपमा वर्णन भएको उल्लेख छ । अर्को शब्दमा भन्ने हो भने पात्रीमा घ्यू राखेर श्रुवाले छोपेर अग्निकुण्डमा राखेर पग्लाएको घ्यूको अर्थ प्रजाजानरूपी महाजान-अमृत हो । यसैले उपाय कौशलद्वारा सर्वसत्त्व प्राणीहरूको उद्धार गर्ने अमृत रूपी घ्यू अग्निलाई तपण गरेर सबै सचराचर प्राणीहरू र आफूलाई समेट समर्पण गर्ने भावना गरिन्छ । यसरि होम जसले गर्छ, उसलाई सिद्धिसौभाग्य प्राप्त हुन्छ ।

पात्री प्रजा श्रुवोपायस् तच्छलेपोऽद्वयभावना ॥५९॥

ततो विनिर्गतं सर्पिर् महाजानामृतं मतम् ।

तेन संमर्पयेद् अग्निम् आत्मना सचराचरम् ॥६०॥

लौकिक होम कार्य गर्नुको मुख्य उद्देश्य नै भौतिक सुख र शान्ति प्राप्त गरी सुखपूर्वक जीवन निर्वाह गर्नु हो । यसक्रममा त्यस्तै उद्देश्य अनुरूपले विधिवत् तरिकाले सम्पूर्ण होम कार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा होम कार्यको अन्ततिर उक्त होमको उद्देश्य पूर्ति गरिदिनको लागि ब्रम्हादि देवता, क्षेत्रपाल देवता, चातुर्महाराजिक देवता, लोकपाल देवताका साथै भूतगण आदि सबैलाई दानपतिको कामना पूर्ण गरी घरमा शान्ति स्विस्ति भई उसको जीवन सुखमय बनाइदिनको लागि मद्दत गरिदिन प्रार्थना गरिन्छ । यस्तो प्रार्थना तीन पटक लगातार गरिन्छ । त्यसपछि अन्त्यमा होम कार्य गर्दा हुन गएको भूलचूक एव त्रुतिको क्षमा प्रार्थना गरेर होम कार्य पूर्ण गरिसकेपछि (होम कार्य) विसर्जन भएको मानिन्छ ।

ओं कृतो वः सर्वसत्त्वार्थः सिद्धिं दत्वा यथानुगाम् ।

गच्छध्वं वृद्धविषयं विहरध्वं यथासुखम् ।

ब्रम्हादयो ये च देवा यानि भूतानि विधिक्रिया ॥५२॥

शान्तिं स्वस्तिञ्च क्षमाञ्च कृत्वा दानपतेर्गृहे ।

एव त्रिवारम् उच्चार्य क्षमापयेत् पुरस् ततः ॥५३॥

उपसंहार

कुनै पनि धर्म विशेषले नभई मानवसभ्यताले विकास गरेको होम विधि (Fire-Ritual) जुन विश्वको अग्नि संस्कृति (Fire-Culture) हो, त्यसले मानव जातिको अग्नि संगको निकट सम्बन्धलाई उद्घाटन गरेको छ। ताप्ने र पकाउनेमा सिमित रहेको सो अग्नि कै माध्यमबाट मानवजातिले भौतिक सुखको साथ साथै आध्यात्मिक सुख प्राप्त गर्नसक्ने विश्वास एवं आस्था रहेको प्रष्ट्याएको छ। अग्नि संस्कृतिले मानव जातिका आवश्यकताहरूको प्राप्तिका लागि उनीहरूको प्रयास र सोच पद्धतिको विकासलाई औत्प्रेक्षित गरेको छ।

मन्त्रयान बौद्ध संप्रदायले पनि अग्निलाई भौतिक सुख एवं आध्यात्मिक सुख प्राप्तिको अचूक औषधिको रूपमा विश्वास गरेको पाइन्छ। सो विश्वास कुनै अन्यधर्मको प्रभाव वा दबावमा बौद्धधर्ममा परेको नभई बज्रयानको मूलमन्त्र "सर्वप्रकारं जगतो हिताय" को उपज मान्नुपर्ने देखिन्छ।

होम विधिमा यज्ञकुण्डको निश्चित ज्यामितीय आकार र निश्चित अंकगणितीय नाप समेटको वर्णन तथा निर्देशन भएको हुँदा अंक तथा ज्यामितीय दृष्टिकोणबाट ती आकार र नापको औचित्यको अध्ययन गर्न सकेमा होम विधिकै औचित्यमा केहि तथ्यहरू प्रकाशमा ल्याउन सकिन्छ।

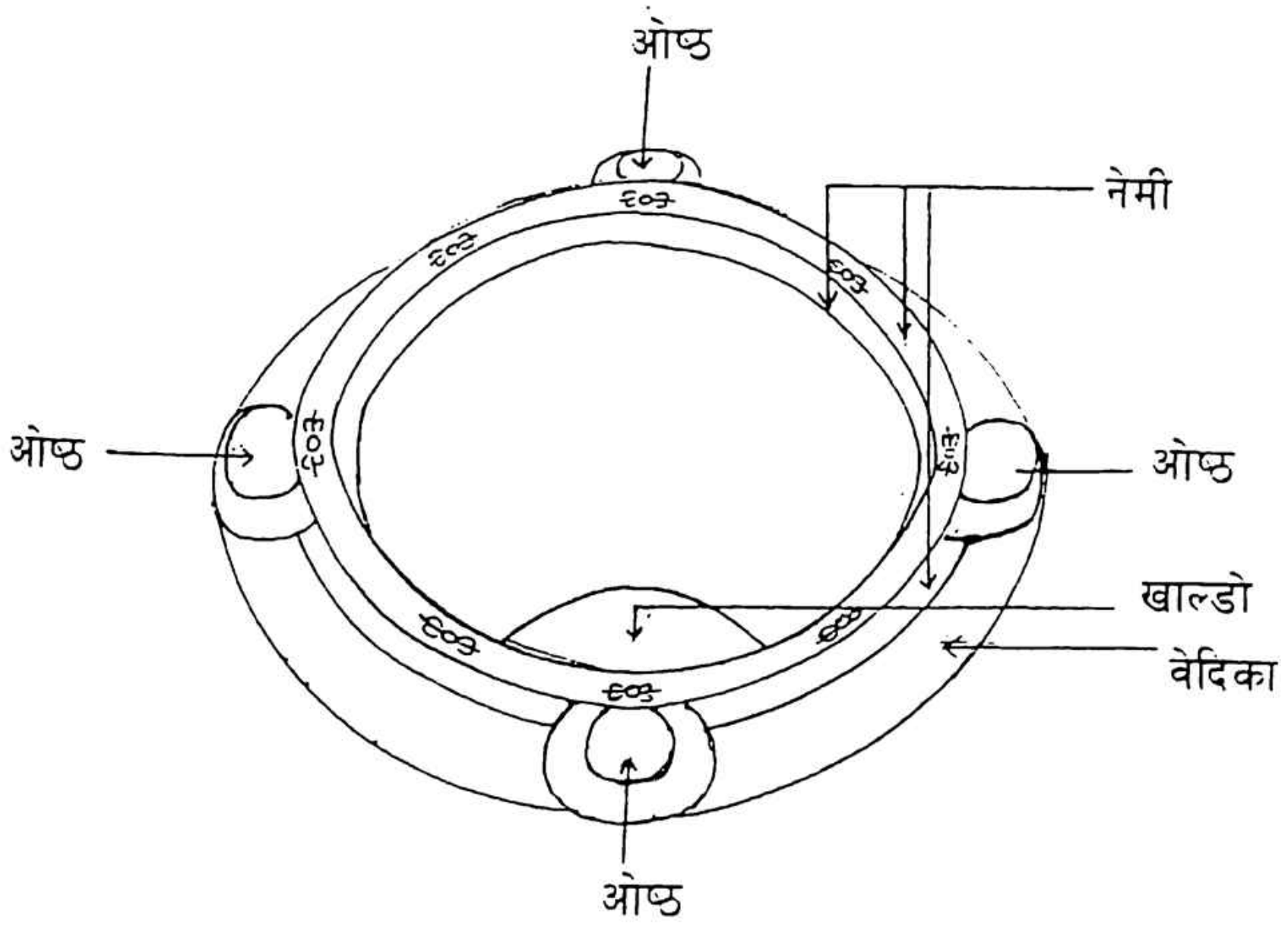
होम विधिमा विशेष खाद्यान्न वनस्पति एवं काष्ठको हवन गर्ने निर्देशन भएकोले हाम्रा पूर्वजहरूमा ती वस्तुहरूको उपयोगिताको विषयमा थप ज्ञान भएको दावी रहेको देखिन्छ। ती वस्तुहरूको अग्नि सँग प्रत्यक्ष संयोग हुनासाथ उत्पन्न हुन सक्ने प्रतिक्रिया (Reaction) र फल (Result) को विषयमा आधुनिक ढंगबाट अध्ययन(अनुसन्धान हुन सकेमा हाम्रा पूर्वजहरूमा रहेको ज्ञानको दावी र होम विधिकै औचित्यमा केहि थप तथ्यहरू प्रकाशमा ल्याउन सकिन्छ।

होम विधिमा उद्देश्य अनुरूप निश्चित चित्तवृत्ति (मनोवृत्ति) को समेट निर्देशन भएको हुँदा मनोविज्ञानको दृष्टिकोणले समेट होम विधिको अध्ययन गर्न सकेमा होम विधिको औचित्यमा थप प्रकाश पार्न सक्ने देखिन्छ।

अन्तमा, धार्मिक क्षेत्रमा आस्था र विश्वासले गरिने "होम विधि" लाई न्यातिमै सिमित नगर्छौं ती होम विधिको औचित्यको सम्बन्धमा वैज्ञानिक अध्ययन तथा अनुसन्धान गरेर निस्केको तथ्य जुन तथ्य धार्मिक आस्था वा विश्वास अनुकूलको होस् वा प्रतिकूलको होस्, त्यस तथ्यले मानवजातिलाई पक्कै सघाउने छ।

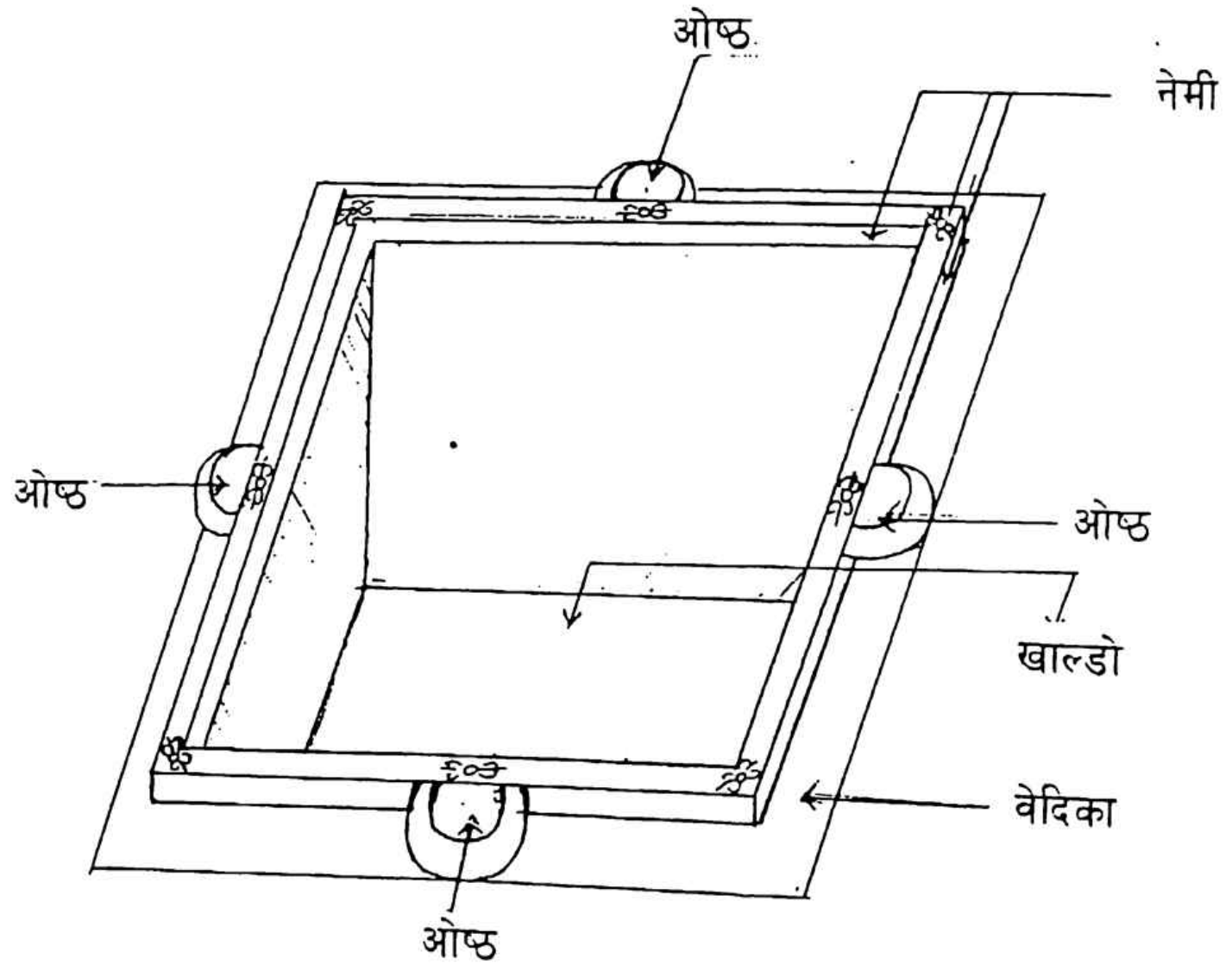
परिशिष्ट (क)

वर्तुलाकार अग्निकुण्ड

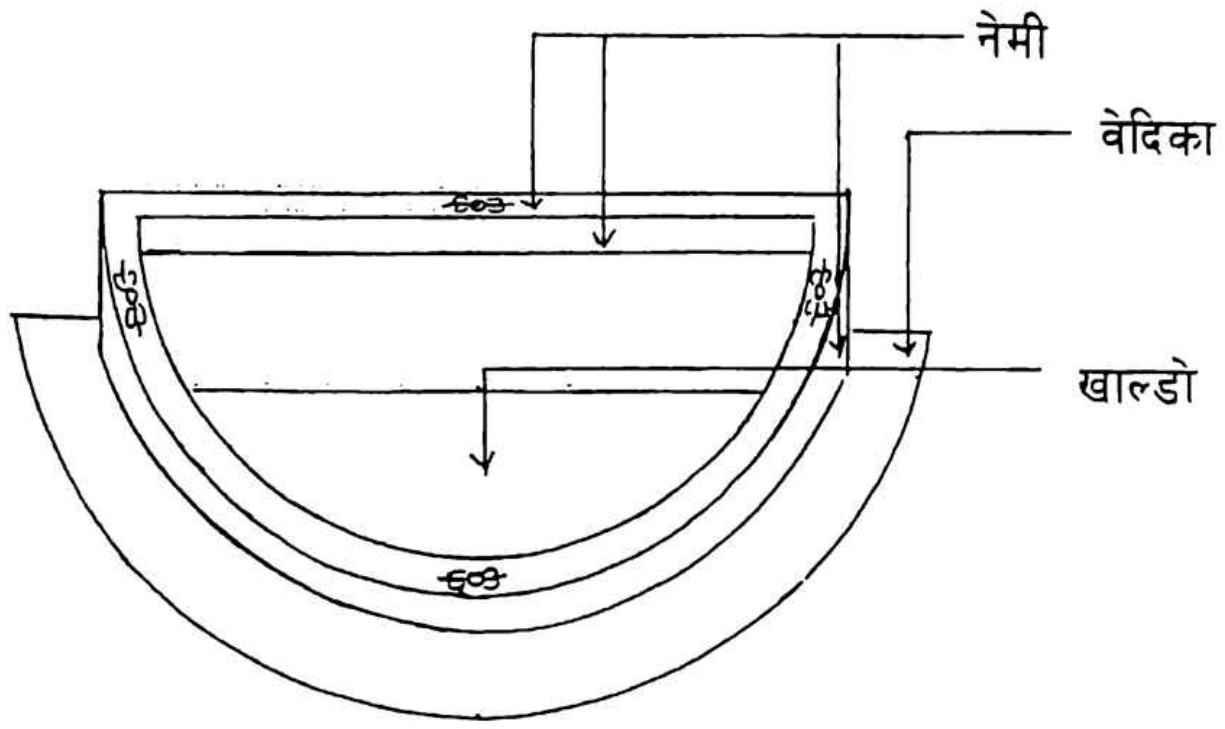
परिशिष्ट (ख)

वर्गाकार अग्निकुण्ड

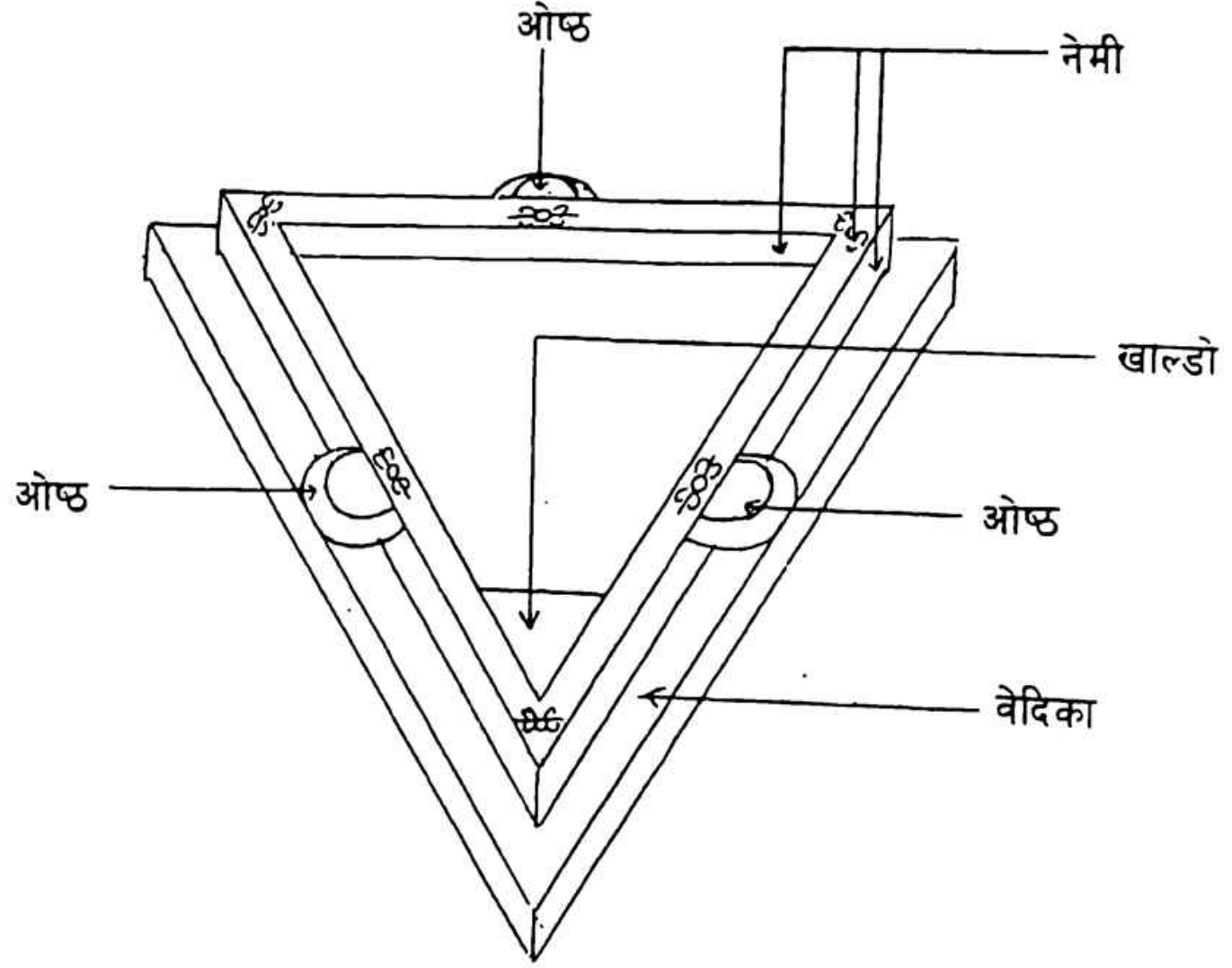
परिशिष्ट (ग)

अर्धचन्द्राकार अग्निकुण्ड

परिशिष्ट (घ)

त्रिकोनाकार अग्निकुण्ड

लेखकको छोटो चिनारी

श्रद्धेय गुरु डा. नरेश मान बज्राचार्य वि.सं. २०२३ मा जन्मनु भएको थियो । उहाँले कलिलै उमेरमा श्रद्धेय पूज्य गुरुवर पं. श्री बद्रीरत्न बज्राचार्यबाट बौद्ध क्रिया विधि (कर्मकाण्डमा) प्रशिक्षण एवं थुप्रै उच्च अभिषेक, योगादि प्राप्त गर्नु भएको थियो । श्रद्धेय पूज्य गुरुवर पं. श्री दिव्यबज्र बज्राचार्यबाट संस्कृत भाषा, पाली भाषा तथा बौद्ध दर्शन अध्ययन गर्नुभएको थियो । तत्पश्चात् दिल्ली विश्वविद्यालय, भारतबाट बौद्ध अध्ययन स्नातकोत्तर, कलानिष्णान्त र विद्यावारिधि उपाधि हासिल गर्नु भयो ।

सर्व प्रथम नेपालमा बौद्ध दर्शन अध्यापनको व्यवस्थाको औचित्य माथि महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालयमा कार्य पत्र प्रस्तुत गरि सोहि विश्वविद्यालयमा बौद्ध दर्शन अध्यापन कार्य थाल्नु भयो । केहि वर्ष पछि त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा स्नातकोत्तर डिप्लोमा तहमा बौद्ध अध्ययन विभागको संस्थापक-प्रमुख पनि भई शैक्षिक कार्यक्रम सफलतापूर्वक संचालन गर्दै बौद्ध अध्ययन विभागको संस्थापक-प्रमुख हुनुभयो । पुनः छोटो समयमै बौद्ध अध्ययन केन्द्रीय विभागको संस्थापक-प्रमुख भई नेपालमा बौद्ध अध्ययन विषयको जगलाई मजबुत पार्नु भयो ।

लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय मूल तयारी समितिको सदस्य-सचिव समेत हुनु भई लुम्बिनी बौद्ध विश्वविद्यालय स्थापना कार्यमा एक प्रमुख भूमिका निर्वाह गर्नु हुने श्रद्धेय गुरु डा. बज्राचार्यले आधा दर्जन भन्दा बढि पुस्तकहरु र कयौं अनुसन्धानात्मक लेखका रचनाकार हुनु हुन्छ । राष्ट्रिय-अन्तराष्ट्रिय गोष्ठि एवं विश्वविद्यालयमा कार्यपत्र प्रस्तुत एवं अध्यापनकार्य गर्नुको अलावा नेपालमण्डलको बौद्ध धर्म संस्कृति आदिलाई संरक्षण र सुधारकार्य गर्न तथा समाजमुखी बनाउने उद्देश्यले केहि संस्थाहरुको स्थापना पनि गर्नुभएको छ ।

त्रिरत्न प्रकाशन

परिशिष्ट (ड)

त्रिवेदीयुक्त त्रिकोनाकार अग्निकुण्ड

